

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TE M I D A

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU • godina 28 • broj 3 • 2025.

Tema broja POSEBNO OSETLJIVE GRUPE ŽRTAVA I PODRŠKA

Izdavači:

Viktimološko društvo Srbije – VDS
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6, 11070 Beograd,
tel/fax:+ 38111 22 88 040,
e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu (u penziji), Srbija; dr Jelena Srna, Univerzitet u Beogradu (u penziji), Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu (u penziji), Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija; dr Aleksandar Jugović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija (u penziji), Srbija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Irma Kovčo Vukadin, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska; dr Dragana Batić, University St.Kliment Ohridski, Severna Makedonija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Pam Alldred, Nottingham Trent University, Velika Britanija; dr Estelle Zinsstag, Edinburgh Napier University, Velika Britanija; Catholic University of Leuven, Belgija; mr Ruth Jamieson, Queen's University (u penziji), Velika Britanija; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppannan Jaishankar, Saveetha University, Indija; dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou, Panteion University of Political and Social Sciences, Grčka; dr Gema Varona, University of the Basque Country, Španija; dr Chadley James, California State University, Sjedinjene Američke Države.

Glavna i odgovorna urednica: dr Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović, naučna saradnica Instituta društvenih nauka u penziji

Sekretarka redakcije: mr Ljiljana Stevković

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Branislava Popović-Čitić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Zoran Pavlović, Univerzitet Privredna akademija, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Vida Vilić, Klinika za stomatologiju Niš, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Severna Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, Oxford University i Bristol University, Velika Britanija i La Trobe University, Australija.

UDK
343.98

ISSN (štampano izdanje)
1450-6637

ISSN (on line izdanje)
2406-0941

Tiraž:
200 primeraka

Štampa
„Prometej“-Beograd

Časopis Temida izlazi tri puta godišnje i dostupan je u režimu otvorenog pristupa.
Članci objavljeni u časopisu mogu se koristiti u skladu sa licencom
CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International.

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija
Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani
The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i Web of Science/ESCI, a dostupna je u DOI Serbia repozitorijumu
Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and Web of Science/ESCI, and is available in DOI Serbia repository

Tema broja:

Posebno osetljive grupe žrtava i podrška

Theme of the Issue:

Especially Vulnerable Groups of Victims and Support

Primena pristupa pozitivnog odstupanja u istraživanju ličnih strategija prevencije nasilja: primer starijih osoba u Srbiji

Applying the Positive Deviance Approach in the Research of Personal Violence Prevention Strategies: The Example of the Older Adults from Serbia

Dragan Stanojević

Božidar Filipović

Milana Ljubičić

Aleksandra Marković 351

Kapaciteti hranitelja za očuvanje digitalne bezbednosti dece: Između potreba i izazova

Foster Carers' Capacity to Ensure Children's Digital Safety: Between Needs and Challenges

Jelena Tanasijević

Jovana Škorić 373

Savremena socijalna interakcija i viktimizacija srednjoškolaca u sajber prostoru

Contemporary Social Interaction and Cyber Victimization among Secondary School Students

Gordana Mišev 395

The Protection of Crime Victims in Contemporary Justice Systems: Legal Frameworks, Institutional Innovations, and Societal Challenges

Zaštita žrtava krivičnih dela u savremenim pravosudnim sistemima: Pravni okviri, institucionalne inovacije i društveni izazovi

Olga Tešović 419

**Mobing u sistemu socijalne zaštite: Pregled
rezultata dosadašnjih istraživanja**

Mobbing in Social Protection System: An Overview
of Existing Research Findings

Petar Čolić439

**PRIKAZ KONFERENCIJE
CONFERENCE REVIEWS**

**Petnaest godina godišnje konferencije
Viktimološkog društva Srbije – VDS**

(Fifteen years of Annual Conference of the Victimology
Society of Serbia)

Oliver Bačanović.....459

TEMIDA
2025, vol. 28, br. 3, str. 351-371
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2503351S>
Originalni naučni rad
Primitljeno: 11.2.2025.
Odobreno za štampu: 24.6.2025.

Primena pristupa pozitivnog odstupanja u istraživanju ličnih strategija prevencije nasilja: primer starijih osoba u Srbiji¹

DRAGAN STANOJEVIĆ*
BOŽIDAR FILIPOVIĆ
MILANA LJUBIČIĆ
ALEKSANDRA MARKOVIĆ

Uradu je analizirana ranjivost starijih osoba na različite oblike nasilja kroz pristup pozitivnog odstupanja. Cilj rada je da, kroz primer empirijskog istraživanja, predstavimo jedan novi (teorijski i) metodološki pristup u društvenim istraživanjima, a koji je posebno primenjiv i koristan u akcionim istraživanjima. Pozitivno odstupanje zasnovano je na metodološkom individualizmu i predstavlja fluidan i eklektičan pristup bez pretenzija na dublju i minucioznu profilisanost.

¹ Ovaj rad je rezultat projekta „Unapređenje odgovora na porodično nasilje protiv starijih osoba na opštinskom nivou upotrebom pristupa Pozitivnog odstupanja/Promene ponašanja“ (eng. Improving Municipal Response to Domestic Violence against Dependent Elderly through a Positive Deviance/Behavioural Change Approach), koji je finansiran od strane Nemačke organizacije za međunarodnu saradnju - Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, u periodu od 2020. do 2022. godine, Broj ugovora: 81258263.

* Dr Dragan Stanojević je docent na Univerzitetu u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju. E-mail: draganstanojevich@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3667-2461>

Dr Božidar Filipović je docent na Univerzitetu u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. E-mail: filipovic.bozidar1@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7805-7213>

Dr Milana Ljubičić je redovna profesorka na Univerzitetu u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju. E-mail: milanaljubcic@yahoo.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1400-5705>

Dr Aleksandra Marković je naučna saradnica na Univerzitetu u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju, Institut za sociološka istraživanja.

E-mail: aleksandra.markovic@f.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

U epistemološkom smislu ne pretpostavlja saznavnu superiornost istraživača u odnosu na ispitanike, a granice njegovog teorijskog potencijala jasno su omeđene željenim ishodom izvršene intervencije u prostoru društvenih odnosa. Iz praktične perspektive, predstavlja alat za identifikaciju, unapređenje i širenje specifičnih oblika ponašanja pojedinaca kao odgovora na probleme sa kojima se manje uspešno bore ljudi u sličnoj situaciji. Rezultati dvoipogodišnjeg istraživanja u Srbiji (Plandište, Užice i Valjevo, januar 2020 – jul 2022) pokazali su da razvijanje mreža podrške i prostorna pokretljivost pomažu boljoj integrisanosti starijih lica u lokalnu zajednicu. Finansijska i imovinska nezavisnost su identifikovani kao ključni aspekti rezilijentnosti starijih osoba. Uz pomoć pristupa pozitivnog odstupanja otkriveni su primeri strategija koje neka stara lica koriste kao uspešne mehanizme prevencije ili smanjenja rizika od nasilja.

Ključne reči: pristup pozitivnog odstupanja, starije osobe, nasilje, kvalitativna metodologija, Srbija.

Uvod²

„Imam 96 godina i živim sama ovde u selu. Moja deca žive tu u gradu, ali ne mogu njih da zovem da mi pomognu, imaju oni svojih briga. Mi stari se ovde oslanjamo jedni na druge, šta ćemo.“ (izvod iz intervjua, ispitanica)

Prethodno iznet citat jedne od ispitanica otvara nekoliko značajnih pitanja. Kako izgleda starost u društvu koje ubrzano stari, a koje nema razvijene adekvatne institucionalne i neformalne odgovore na potrebe starije populacije? Da li među onima koju su u rizicima vulnerabilnosti postoje pojedinci koji uspevaju da nađu izvesna rešenja i ostvare viši nivo kvaliteta života? Ovako postavljena istraživačka pitanja pripadaju pristupu koji zaokuplja sve više pažnje u savremenim akcionim istraživanjima – pristupu pozitivnog odstupanja (eng. *positive deviance approach*).

Podaci na kojima se temelji rad deo su istraživanja realizovanog u Užicu, Valjevu i Plandištu, na uzorku starijih lica, stručnjaka centra za socijalni rad, gerontodomaćica i drugih lokalnih aktera. Cilj istraživanja bio da ispita uzroke rizika sa kojima se suočavaju stariji (primarno od različitih oblika nasilja),

² Deo rada je predstavljen na 31. međunarodnoj naučnoj konferenciji Educational Research and School Practice "ICCS 2022: Results and implications", u formi usmene prezentacije.

odnosno da identifikuje pojedince koji su razvili specifične prakse koje ih štite od takvih rizika, kako bi takvi oblici ponašanja postali dostupni i drugima u sličnim životnim situacijama. Traganje za pojedincima koji su „uspešni“ neminovno nameće pitanje i o praksama koje su „neuspešne“, te zahteva stalno poređenje između subjekata našeg istraživanja i upućuje na potencijalne uzroke i činioce sa kojima možemo povezati određene ishode. Ovakav pristup zahteva od istraživača traganje za polaritetima i varijetetima praksi i njihovo situiranje u životne tokove pojedinca i relevantan društveni kontekst.

Imajući u vidu navedeno, cilj ovog rada je dvostruk. Najpre, cilj je da se prikaže značaj koji pristup pozitivnog odstupanja ima u procesu saznanja o određenoj pojavi. Drugo, cilj je da se prikaže koji su rizici sa kojima se suočavaju starije osobe u Srbiji i koje prakse ih čine ranjivim, a koje rezilijentnim. Struktura rada zamišljena je tako da je, najpre, predstavljen društveni i kulturni kontekst Srbije koji je relevantan za istraživanje starijih osoba. U narednom delu je dat kritički osvrt na pristup pozitivnog odstupanja i način na koji je primenjen u istraživanju. Nakon metodoloških napomena, predstavljeni su empirijski rezultati istraživanja, dok je u poslednjem odeljku predstavljena diskusija sa zaključcima, koja se prvenstveno bazira na analizi primene pristupa pozitivnog odstupanja na primeru datog istraživanja.

Kontekstualni okvir

Podaci najnovije Strategije aktivnog i zdravog starenja (2023)³ pokazuju da je proces demografskog starenja u Republici Srbiji veoma izražen: udeo starijih osoba u ukupnoj populaciji ne samo da je visok, već i konstantno raste, pa je tako udeo lica starosti 65 i više godina u periodu između dva poslednja popisa porastao sa 17,4% (2011) na 22,1% (2022). Prema podacima Nacionalne strategije o starenju (2005)⁴, demografske projekcije su da će 2050. jedna trećina ukupne populacije spadati u kategoriju starijih osoba, kao i da će doći do daljeg produžavanja života, uz povećanje broja onih koji su stari 80 i više godina. Porast njihovog broja u ukupnoj populaciji pred društva stavlja niz izazova. Procene su da će u cilju zadovoljavanja potreba ljudi u trećem životnom dobu, pogotovo onih siromašnih, bez porodične podrške i zavisnih od tuđe brige i pomoći, biti neophodno razvijati sisteme socijalnog obezbeđenja.

³ Službeni glasnik RS, br. 84/2023.

⁴ Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05 – ispravka.

Nadalje, socioekonomski položaj starijih osoba izuzetno je nepovoljan (Babović i sar., 2018; Matković, 2019). Siromaštvo naročito pogađa one koji žive u samačkim domaćinstvima i neraskidivo je povezano sa nizom drugih deprivacija. Na primer, njihove stambene prilike karakteriše nizak standard stanovanja i opremljenosti domaćinstva, a ishrana svedoči o visokoj materijalnoj depriviranosti. U domenu zdravstvene nege stariji se suočavaju sa medicinskim ejdžizmom (Ljubičić, 2021), koji ide ruku pod ruku sa društvenim predrasudama prema osobama u trećem životnom dobu. Jedna od takvih je da su stare osobe zavisne od pomoći i podrške mlađih generacija, i da za društva predstavljaju ekonomski i svaki drugi teret. U Republici Srbiji starije osobe se učestalo suočavaju sa socijalnom isključenošću (Babović i sar., 2018), kao i sa osećanjem usamljenosti i društvene izolovanosti (Ljubičić, 2021). Poseban problem sa kojim se naša država suočava, jeste kasno otpočinjanje reformi u ovoj oblasti (Kozarac, 2010), te činjenica da su ukupni resursi društvene zaštite starijeg stanovništva ograničeni, tako da mogu biti zadovoljene potrebe samo onih najugroženijih (Matković, 2012).

Sve do sada pobrojano – siromaštvo, loši stambeni uslovi, ejdžizam, nedostatak socijalnih usluga namenjenih starijim osobama, socijalna izolovanost i deteriorizacija fizičkog i mentalnog zdravlja koja ide sa starošću - stare stavlja u visok rizik od nasilja. Oni su izloženi i aktivnom (psihikom, fizičkom, ekonomskom, seksualnom nasilju i zanemarivanju: onom koje se namerno čini sa ciljem da se obmane, kontroliše, prevari ili naštetiti žrtvi), ali i pasivnom nasilju koje nije učinjeno sa namerom da se neko povredi, već je neretko vezano za manjak fizičkih i emocionalnih kapaciteta onog ko ga čini (Ljubičić, 2020).

Broj starijih viktimizovanih nasiljem u konstantnom je porastu, čemu u prilog svedoče podaci Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu za period od 2017–2020. godine (Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2021). U posmatranom vremenskom periodu konstantno raste broj prijavi nasilja nad starijim osobama. Iz ovih podataka ne saznajemo kom vidu nasilja su najčešće izloženi, a ako je suditi po nalazima nekih naučnih studija, reč je o ekonomskom i psihikom nasilju (Janković i sar., 2015; Petrušić i sar., 2012). Fizičko nasilje manje je zastupljeno u poređenju sa emotivnim, dok se o seksualnoj viktimizaciji uopšte ne govori – reč je o tabu temi (Ljubičić, 2020; Petrušić, i sar., 2012). O rasprostranjenosti zanemarivanja, napuštanja i samozanemarivanja starijih u Republici Srbiji nema zvaničnih podataka, a pretpostavka je da je tamna brojka visoka.⁵

⁵ Nasilje i druge vidove kršenja prava stare osobe veoma retko prijavljuju organima formalne socijalne kontrole zbog osećaja stida - zlostavljači su najčešće članovi njihovih porodica – deca i unuci, kao i zbog nedostatka informacija.

Pristup pozitivnog odstupanja

U istraživanju rizika od nasilja sa kojima se suočavaju stariji u Srbiji autori rada su se oslanjali na pristup pozitivnog odstupanja (eng. *positive deviance approach*). Primenjivani pristup se može sagledavati dvojako – sa jedne strane, reč je o pristupu usmerenom ka promeni (akciona strana pristupa), dok se sa druge strane može govoriti o identifikaciji, definisanju i otkrivanju drugačijeg (odstupajućeg) ponašanja pojedinca ili društvene grupacije. Drugim rečima, u teorijskom pogledu, pristup pozitivnog odstupanja doprinosi dubljem razumevanju nastanka određenih oblika ponašanja i okolnosti u kojima se to ponašanje stvara i reprodukuje, a u praktičnom (akcionom) pogledu podrazumeva alat za prepoznavanje, razvijanje, i diseminaciju ponašanja koje je drugačije, ali čijom primenom se rešavaju određeni društveni problemi (Herington & van de Fliert, 2018).

Herington i van de Fliert (2018) su radeći sistematski pregled literature prepoznali poddelu na pristupe koji su bazično teorijski i one koji su praktično orijentisani. Prvi su više orijentisani na pristup pozitivnog odstupanja kao alata koji doprinosi razvijanju teorijskih okvira (eng. *theory-based definitions*), pa pozitivno odstupanje definišu na apstraktniji način, kao superiorna ponašanja jer bolje rešavaju svakodnevne probleme (Dodge, 1985; Druann Maria, 1989), ali i kao ponašanja koja su istovremeno normativno prihvatljiva (časna) (Spreitzer & Sonenshein, 2004). Druga grupa istraživača akcenat stavlja na praktičnu primenu pristupa tako da pozitivno odstupanje u svojim definicijama najuže povezuju sa konkretnim praksama i istraživanjima. Oni ističu pojedine aspekte ponašanja koji su doveli do boljih ishoda u konkretnim (akcionim) istraživanjima, bilo da se radi o aspektima fizičkog razvoja dece (Sternin, 2002; Zeitlin, 1991), zdravlju (Marsh et al., 2004) i drugim izazovima (više o pregledu postojećih definicija i pristupa u Herington & van de Fliert, 2018).

Sam pristup je nastao tokom 1960-tih godina 20. veka i to primarno u literaturi o ishrani (Zeitlin, 1991), ali se nekoliko decenija kasnije afirmisao i postao popularan u istraživanjima promene ponašanja (eng. *behavioural change*). Ikonično istraživanje u ovoj oblasti je sprovedeno tokom 1990-tih od strane Jerry-ja i Monique-e Sternin u Vijetnamu. Oni su proučavajući neuhranjenost dece uspeli da identifikuju decu koja, uprkos nestašici hrane, uspevaju da ostanu u standardima fizičkog razvoja jer njihove porodice praktikuju specifičan način ishrane koji obezbeđuje nutritivni optimum. Zahvaljujući tim saznanjima, ove

prakse su vrlo brzo popularizovane među populacijom pa je neuhranjenost dece veoma brzo opala. Do prvih godina novog milenijuma ovaj pristup doživljava širu primenu, pa su se, pored problema ishrane, istraživači usmerili i na druge probleme nerazvijenih ili zemalja u razvoju (poput prakse obrezivanja devojčica, visoke smrtnosti novorođenčadi i slično). Samo do 2001. godine istraživanja su rađena u preko 45 zemalja. Od tada je ovaj pristup zadobio široku pažnju i istraživača i praktičara i proširio se na polje javnog zdravlja, zdravstvene nege, vulnerabilnih grupacija, obrazovanja, pravde, organizacionih izazova i slično, a istraživanja se sprovode u zemljama na (polu)periferiji svetskog kapitalističkog sistema, ali i u zemljama centra (Kanada, Norveška, Danska, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i druge)⁶.

Bez obzira koju „stranu novčića“ pozitivnog pristupa sagledavamo (praktični/akcioni ili teorijski), pristup podrazumeva upotrebu četiri osnovna koraka: 1) definisanje problema i uspostavljanje merljivih ciljeva ishoda; 2) utvrđivanje da li postoje određeni pojedinci ili grupa koji postižu bolje rezultate nego što je to uobičajeno; 3) otkrivanje ponašanja i strategije koje omogućavaju onima koji beleže pozitivno odstupanje da postignu bolje rezultate i 4) osmišljavanje procesa za to na koji način da se raširi i uđe u upotrebu praksa onih koji beleže pozitivno odstupanje (Lindberg et al., 2009; Sternin 2003). U drugoj deceniji 21. veka sve više se govori i o petom obaveznom koraku pristupa pozitivnog odstupanja. Reč je o izrazito praktičnom elementu pristupa, monitoringu i evaluaciji procesa pristupa pozitivnog odstupanja, što dodatno podstiče promene i unapređenje ovog pristupa i rezultata u toku samog procesa (Pascale et al., 2010a, 2010b).

Ovaj kratak prikaz za celovitije sagledavanje pristupa pozitivnog odstupanja nije sveobuhvatan, niti se pretenduje da u se ovaj rad bavi kritičkim preispitivanjem pristupa. On svakako sadrži svoje pozitivne aspekte, ali i epistemološke izazove koji bi trebalo posebno da budu promišljeni. U ovom radu je fokus na onom delu pristupa pozitivnog odstupanja koji istraživačima omogućava da na inovativan način dođu do novih i drugačijih saznanja o istraživanom društvenom fenomenu (ili možda da potvrde postojeća saznanja, do kojih se došlo putem drugih metoda ili pristupa), dok akcioni deo pristupa nije fokus ovoga rada (čija je osnovna ideja da dođe do promene u ponašanju pojedinaca

⁶ Videti: *Positive Deviance Collaborative*. <https://positivedeviance.org/background>, stranici pristupljeno 12.7.2022.

u nekoj zajednici). Kao što Osnovni vodič za terenski rad⁷ postulira, u centru istraživačkog procesa, svih faza istraživanja, kao i rezultata i akcionog potencijala treba da budu ljudi/ispitanici (bilo da su to pojedinci ili društvene grupe). U tom smislu, pozitivno odstupanje nikada ne traga za institucionalnim rešenjima, već za rešenjima koja u zajednici već postoje. Definisane probleme i rešenja dolazi „odozdo“, pripadnici zajednice su eksperti i najbolji poznavaoци i problema i rešenja. Za razliku od drugih pristupa koji su zasnovani na posedovanju resursa, ovaj pristup uključuje i proces samootkrivanja (eng. *self-discovery*), u kojem pripadnici zajednice sami otkrivaju i pronalaze primere pozitivnog odstupanja (istraživači su tu samo pomoćna alatka), kao i pronalazjenja tzv. društvene potvrde ili svedočanstva (eng. *social proof*) da je drugačije ponašanje pojedinaca (ili grupe), koja uspešno prevazilazi određeni problem (pozitivno odstupanje), moguće i da se već nalazi unutar zajednice (Pascal, 2010b).

Metodologija istraživanja

Predmet i cilj istraživanja

Dvoipogodišnji projekat *Usluge socijalne zaštite za osetljive grupe – Pristup pozitivnog odstupanja za suzbijanje porodičnog nasilja nad starima* (januar 2020 – jul 2022) sproveo je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, uz podršku Nemačke organizacije za međunarodnu saradnju (GIZ) i Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Republike Srbije (Sektor za brigu o porodici i socijalnu zaštitu). Istraživanje je bilo fokusirano na problem porodičnog nasilja nad starijim osobama u Srbiji, sa posebnim akcentom na primenu pristupa pozitivnog odstupanja. Opšti cilj projekta bio je doprinos poboljšanju pružanja socijalnih usluga za ugrožene grupe stanovništva na lokalnom nivou u izabranim opštinama (Valjevo, Užice, Plandište). Uže, cilj istraživanja bila je identifikacija i analiza mehanizama koji mogu doprineti smanjenju i prevenciji nasilja nad starijim osobama, kao i prioritizacija mera u politikama u oblasti socijalne zaštite na lokalnom nivou.

⁷ Videti: *Basic Field Guide to the Positive Deviance Approach*. <https://positivedeviance.org/guides>, stranici pristupljeno 12.7.2022.

Metod

Različiti istraživački metodi bili su implementirani u različitim fazama samog projekta, a osnovna istraživačka tehnika na kojoj je počivalo terensko istraživanje oslanjala se na kvalitativnu metodologiju, i to, pre svega, na upotrebu fokusgrupnih intervju a i polu-strukturisanih individualnih intervju a sa ispitanicima. Pored intervju a, sa učesnicima u projektu istraživači su održali i dve radionice po opštini, sa ciljem realizacije akcionog potencijala pristupa pozitivnog odstupanja. Ovaj pristup omogućio je istraživačima da dobiju dublje uvide u iskustva i percepcije ispitanika, kao i da razumeju kompleksne socijalne dinamike koje utiču na problem nasilja nad starijim osobama. Kvalitativna metodologija je omogućila istraživačima da se prilagode specifičnim okolnostima i potrebama zajednice, što je u skladu sa principima pozitivnog odstupanja.

Sam tok istraživanja, kao i primenjivane istraživačke tehnike i metode, potiču iz primene pristupa pozitivnog odstupanja. To je značilo ne samo primenu kvalitativne metodologije, već i neophodnost izlaženja istraživača iz uobičajenih okvira sociološkog proučavanja društvenih fenomena upotrebom kvalitativne metodologije. Drugim rečima, nije bilo dovoljno da istraživači odu na teren sa unapred pripremljenim polu-strukturisanim vodičem za intervju/fokus grupu, već je bilo neophodno razviti svojevrsnu ukorenjenost u istraživanu zajednicu – istraživači su se na terenu upoznavali sa kontekstom istraživane pojave, sa okruženjem u kojem ispitanici žive, razvijali su odnose sa ispitanicima i stalno dobijali nove uvide i saznanja, koji su omogućavali permanentno preispitivanje i korigovanje istraživačkih instrumenata (vodiča). Dodatno, a najuže povezano sa principima na kojima počiva sam pristup pozitivnog odstupanja, pred istraživačima je bio izazov odustajanja od tzv. ekspertskog položaja, koji je podrazumevao poziciju neznanja i pristup davanja glasa ispitanicima (sami ispitanici su definisali probleme sa kojima se suočavaju i tragali su za primerima pozitivnog odstupanja u svojoj zajednici).

Uzorak

Fokus grupe i intervju i vođeni su sa starijim licima, gerontodomaćicama, predstavnicima centara za socijalni rad i lokalnih vlasti, predstavnicima udruženja penzionera, domova za stara lica, te lokalnih nevladinih organizacija koje su u svom delovanju usmerene na starija lica. Uzorak je bio prigodni i ukupno

je sprovedeno 22 fokusgrupnih intervjua u sve tri opštine⁸, i 45 individualnih (polu-strukturisanih) intervjua. Svaki istraživač je imao više istraživačkih poseta, a samo sa starijim licima u proseku je obavljeno deset intervjua i pet fokus grupa po opštini (ukupno 30 individualnih intervjua i 82 učesnika u fokus grupnim intervjuima). Prema polnoj strukturi uzorak je bio mešoviti, ali su dominirale ispitanice.

Poštovan je princip pridržavanja etičkih standarda tokom celog istraživačkog procesa. Svi učesnici su bili informisani o ciljevima istraživanja, kao i o načinu na koji će njihovi podaci biti korišćeni. Takođe, obezbeđena je anonimnost i poverljivost podataka, čime je u potpunosti zaštićen identitet ispitanika. Selekcija ispitanika odgovarala je selekciji u slučaju prigodnog uzorka, odnosno, ispitanici su birani na osnovu njihove dostupnosti i spremnosti da učestvuju, uz podršku različitih aktera koji rade sa ovom populacijom, a koji su identifikovali korisnike koji ispunjavaju kriterijume za uključivanje u istraživanje i koji su bili voljni da učestvuju. Na ovaj način obezbeđen je pristup osobama koje bi inače mogle biti teško dostupne istraživačkom timu.

Postupak prikupljanja podataka

Prva, pripremna faza istraživača obuhvatala je pregled postojeće relevantne literature o nasilju nad starijim osobama u Srbiji, prikupljanje podataka iz različitih izvora i uspostavljanje mreže saradnika u tri opštine u kojima je realizovano istraživanje (Plandište, Užice i Valjevo). Terenski deo istraživanja u izabranim opštinama započet je novembra 2020. godine, a završen je juna 2022. godine.

Dva su osnovna ograničenja sa kojima su se istraživači suočili. Sa jedne strane, predmet istraživanja je bio postavljen široko s obzirom da nasilje ima različite oblike, a sama tema je visoko tabuizirana u društvenoj zajednici, te je trebalo dodatno raditi na razvijanju odnosa poverenja istraživača i ispitanika kako bi se izbeglo dobijanje društveno poželjnih odgovora. Sa druge strane, veliki praktični metodološki izazov došao je sa pandemijom virusa COVID-19. Pandemija je direktno doprinela pomeranju pojedinih istraživačkih faza i kasnijem izlasku na teren. Tokom proleća 2020/2021. godine intervjui nisu mogli biti obavljani sa socijalnim radnicima, kao predstavnicima centara za socijalni rad, kako zbog smanjenog obima posla, tako i zbog masovne zaraze socijalnih radnika virusom. Takođe, proučavana populacija (starije osobe) je

⁸ Broj ispitanika u fokus grupama je varirao između 4 i 12, a ukupan broj je iznosio 142 učesnika.

bila prepoznata kao populacija sa najvećim rizikom od zaražavanja, te je ulazak u staračke domove bio onemogućen, a i sami istraživači nisu hteli da svoje ispitanike dodatno izlažu riziku. Sa druge strane, pozitivna strana odlaganja terenskog rada bila je u tome što je to vreme iskorišteno da se održava kontakt i istraživači povežu sa budućim ispitanicima, te je odnos poverenja bio produbljen, a zahvaljujući tome, dobijeni su i bolji uvidi u proučavanu pojavu.

Istraživački instrument

Istraživački instrumenti korišteni u ovom istraživanju uključivali su polu-strukturisane vodiče za intervjuje i fokus grupe. Istraživači su se trudili da odustanu od ekspertskeg položaja i omogućili su ispitanicima da definišu svoje probleme i traže rešenja, što je bilo ključno za primenu pristupa pozitivnog odstupanja. Razvoj polu-strukturisanih vodiča za intervjuje i fokus grupe započeo je analizom prethodnih istraživanja i literature koja se bavi sličnim temama. Istraživači su identifikovali ključne teme i pitanja koja su se često pojavljivala u literaturi, a zatim su ih prilagodili specifičnom kontekstu zajednice koja je bila predmet istraživanja. Ovi instrumenti su razvijani kroz stalno preispitivanje i prilagođavanje, a u skladu sa potrebama ispitanika i kontekstom istraživane zajednice. Ovaj proces je uključivao konsultacije sa stručnjacima iz relevantnih oblasti, kao i sa članovima zajednice, kako bi se osiguralo da su pitanja relevantna i da odražavaju stvarne potrebe i izazove sa kojima se ispitanici suočavaju. Polu-strukturisani vodiči su dizajnirani tako da omogućе fleksibilnost u razgovoru, omogućavajući ispitanicima da slobodno izraze svoja mišljenja i iskustva. Istraživači su se fokusirali na ključna pitanja koja su se odnosila na identifikaciju problema u zajednici, kao i na istraživanje primera uspešnog rešavanja tih problema. Postavljena pitanja su uključivala: „Koji su to problemi koji muče vas/zajednicu?“, „Da li postoji neko ko je uspeo da reši te probleme?“ i „Kako/na koji način je to učinjeno?“. Tokom razgovora i grupne diskusije, istraživači su podsticali učesnike da dele svoja iskustva, mišljenja i ideje, a takođe su se trudili da osiguraju da svi učesnici imaju priliku da se izraze. Prosečno trajanje razgovora bilo je 90 minuta.

Obrada i analiza podataka

U okviru projekta, obrada podataka bila je zasnovana na deskriptivnoj analizi i kvalitativnoj analizi prikupljenih podataka na otvorena pitanja postavljena

tokom intervjua i fokus grupa. Međutim, u okviru ovog rada, podaci prikupljeni tokom šireg istraživanja nisu analizirani u cilju sistematskog prikazivanja nalaza, već su korišćeni ilustrativno, radi identifikacije i predstavljanja pristupa pozitivnog odstupanja. Drugim rečima, akcenat je stavljen na prepoznavanje konkretnih primera dobre prakse i (ne)formalnih obrazaca mreža podrške koji doprinose prevenciji ili prevazilaženju nasilja nad starijima. Ovi primeri su izdvojeni kroz kvalitativni uvid u prikupljene podatke, uz poseban fokus na narative koji osvetljavaju alternativne modele delovanja i brige u zajednici.

Rezultati istraživanja

Mreže podrške kao oblik prevencije nasilja i izolovanosti

Kada je u razgovorima sa starijim licima postavljeno pitanje o načelnim problemima sa kojima se ova populacija susreće odgovori su relativno malo varirali. Kao najveći problemi istakli su se zdravstveni i finansijski problemi, kao i usamljenost starijih lica, što potvrđuje i nalaze nekih prethodnih istraživanja (Ljubičić, 2020; Ljubičić & Dragišić-Labaš, 2023; Petrušić i sar., 2012). Sa druge strane, direktno i otvoreno isticanje nasilja kao osnovnog problema ove populacije se nije javljalo u razgovorima. Problem nasilja i dalje ne predstavlja temu o kojoj se govori otvoreno i bez zadržke. Poslednje posebno važi kada se istražuju iskustva ili stavovi u pogledu nasilja u okviru porodice ili domaćinstva, što su potvrdili i zaposleni u centru za socijalni rad sa kojima smo razgovarali. Da bolja društvena integrisanost starijih lica prevenira ili smanjuje čitav spektar životnih rizika, pokazuju i naši podaci. Mreže podrške koje su sredstvo ostvarenja većeg stepena društvene integracije javljaju se u mnogo različitih oblika.⁹

Prvi nivo analize bi ukazao na značaj porodice i srodničkih odnosa. Ipak, pošto je u našem istraživanju pažnja usmerena ka slučajevima porodičnog nasilja, porodica se zapravo javlja kao potencijalni izvor problema. Stoga su se mreže podrške pronašle ili „otkrile“ u okviru drugih društvenih grupa. Na osnovu rezultata istraživanja može se reći da je susedstvo, odnosno komšiluk upravo takva mreža podrške. Na primeru grada Užica se uočavaju veoma zanimljivi primeri razvijene mreže podrške među susedima. Ovi primeri su, u odnosu na druge sredine u kojima je sprovedeno istraživanje, u određenoj

⁹ Neke od ovih socijalnih mreža kreirane su tokom života i u velikoj meri ponekad zavise i od same ličnosti starije osobe.

meri osobeni i specifični. U nastavku je jedan od primera koji ukazuje na veoma prisutnu i razvijenu mrežu podrške na nivou susedstva:¹⁰

„Moje iskustvo mi govori da je za pomoć ugroženima potrebna dobra organizacija i angažovanje više osoba. Zato se uvek trudim da uspostavim dobru komunikaciju sa komšijama starih koji su mi povereni. U dva domaćinstva imam dobru saradnju sa ženama koje svakodnevno donose hleb, pa čak i kuvani obrok svojim komšijama. U trećem domaćinstvu je to rođaka koja živi u blizini, a u četvrtom komšija koji svakodnevno obilazi teško pokretnu baku. Mi se čujemo telefonom, obaveste me ako nešto treba da kupim i tako ne gubim vreme na odlazak u prodavnicu kada dođem kod korisnika. Obavezno svrate kada dođem, da popričamo šta se dešavalo u međuvremenu i šta bi trebalo da se uradi. Oni često donesu drva ili komšijski obave sitne popravke po kući. Na neki način, mi pravimo raspodelu poslova. Meni tako ostane više vremena za higijenu korisnika i domaćinstva, jer to su sve teško pokretna lica, a predviđeno je da provedem kod njih samo jedan sat.“ (ispitanica, gerontodomaćica)

Nezavisnost u svakodnevnom funkcionisanju pokazala se kao značajan element u sprečavanju potencijalnih međugeneracijskih sukoba ukućana. U slučajevima kada su ti odnosi već narušeni, svaki oblik oslanjanja na mlađe članove porodice (domaćinstva) može biti iskorišćen ili zloupotrebljen kao „poluga“ u odnosima moći. Stoga je mobilnost, odnosno samostalno i nezavisno kretanje starijih osoba, od velike važnosti. Dodatno, u jednom slučaju zabeleženi su i efekti pritiska lokalne zajednice na ostale članove domaćinstva i porodice, što je dovelo do promene odnosa unutar ove porodice (ispitanica se požalila komšiji, ne računajući da će komšija govoriti o tome po selu, što je stvorilo pritisak na članove domaćinstva da promene ponašanje). Zanimarivanje starijih članova porodice je manje verovatno ukoliko mlađi članovi osećaju pritisak okoline da su takva vrsta ponašanja neprihvatljiva. Ovaj primer pokreće i pitanje da li se kao o relevantnom problemu izolovanosti ili integrisanosti u lokalnu zajednicu može govoriti samo na nivou pojedinca ili i na nivou domaćinstva. Pretpostavka o značaju integrisanosti pojedinca u lokalnu zajednicu je već dobro poznata i dobrim delom potkrepljena (između ostalog i našim) empirijskim podacima (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2019; SeConS, 2018). Međutim, ovakav

¹⁰ Primenjen je postupak anonimizacije svih ispitanika/ca, zbog čega su lični podaci, kao i detalji porodičnih situacija i strukture porodice izostavljeni.

efekat uticaja na ostale članove domaćinstva se ne bi mogao ostvariti ukoliko i oni sami nisu ili ne bi bili integrisani u lokalnu zajednicu.

Materijalna i finansijska autonomija kao činioci rezilijentnosti

U različitim fazama života odluke koje se donose mogu imati uticaj na stepen rizika u starosti. Tokom istraživanja je uočeno da prepuštanje kontrole svojim potomcima nad finansijama i imovinom može biti izvor rizika za ekonomsko nasilje i zanemarivanje. Tada stara osoba ostaje bez osnovnih resursa koji predstavljaju osnov određenog nivoa moći i izvor njene autonomije. Ukoliko postoje (ili postanu) loši odnosi sa potomcima, to stariju osobu može u potpunosti ostaviti bez resursa za život (Ljubicic, 2018; Risović i sar., 2018). Međutim, promišljanje ovih rizika u trenucima kada se donose ključne odluke, koje podrazumevaju zadržavanje kontrole nad sopstvenim resursima, mogu osobu učiniti i rezilijentnijom na rizike.

Pozitivno odstupanje u anticipaciji potencijalnih rizika i delovanja u skladu sa tim predstavlja naredna ispitanica. Nakon smrti supruga ispitanica je nasledila svu imovinu – kuću, stan i plac. Jedan sin živi u inostranstvu, a drugi sa svojom porodicom u nekretninama u njenom vlasništvu. Smatrala je da bi prepisivanje nekretnina ugrozilo njenu sigurnost i autonomiju, jer bi mogla ostati bez doma ako deca odluče da prodaju imovinu. Zadržavanje vlasništva omogućilo joj je da samostalno odlučuje o svojoj starosti, dok je istovremeno finansijski pomagala sinovima plaćajući deo računa, čime je simbolično potvrđivala svoje pravo na imovinu.

„Ja imam dovoljno i ne treba mi ništa, ja njima malo pomažem, malo oni meni. Ja plaćam račune u jednom i drugom stanu, da se zna. Ali sam ipak mislila, bolje da se ja osiguram, jer nikad ne znaš kako ćeš starost da sačekaš, i ako nemaš ništa možeš da ostaneš na ulici. Isto, nisam htela da pravim situacije gde braća mogu da se zamere međusobno, a i meni, ... jer znaš kako to ide, iako su braća braća, snaje nisu sestre, i svaka vuče za svoju decu. Vrlo je bitno da imaš nešto svoje u starosti.“ (ispitanica, u devetoj deceniji života)

Kad je reč o finansijskoj autonomiji, kao i imovinska, ona starijima pruža sigurnost i izvesnost potrošnje koja najčešće podrazumeva zadovoljavanje osnovnih potreba (hrane i plaćanje računa) i kupovinu lekova koji su potrebni. Autonomija se odnosi na kontrolu nad prihodima starijih osoba, koji najčešće uključuju

penziju ili socijalna davanja. Usled ograničenosti kretanja, bolesti, ali i želje da pomognu deci i unucima, stariji ponekad daju potomcima pristup svom računu ili novcu. Jedan od rizika te prakse je mogućnost zloupotrebe (ekonomsko nasilje) i samim tim privremeni ili trajniji gubitak kontrole nad finansijama. Nekoliko naših sagovornika je govorilo o ovakvom iskustvu, ali smo uočili i jedan primer pozitivnog odstupanja. Reč je o ispitanici koja, iako joj je pomoć potrebna oko kretanja i nema mogućnost odlaska u banku, insistira da joj se sav novac dostavi, a zatim deo poklanja članovima porodice. Ostali članovi domaćinstva obavljaju kupovinu, dok ona daje deo novca za redovnu potrošnju. Prema njenim rečima, njeno insistiranje na ovakvim odnosima čini da ona ima više samopoštovanja, ali i da je drugi više poštuju, što dovodi do toga da zadržava kontrolu nad svojim životom u većoj meri, ali i dobre odnose sa svojim potomcima.

Diskusija

Pristup pozitivnog odstupanja temelji se na nekoliko ključnih principa koji naglašavaju sposobnost zajednica i/ili pojedinaca da identifikuju i primene sopstvena rešenja za izazove sa kojima se suočavaju. Ovaj koncept ukazuje na to da zajednice i/ili pojedinci poseduju unutrašnje resurse i „stručnost“, što im omogućava da se samostalno organizuju i mobilišu svoje postojeće (kolektivne) kapacitete. Istraživanje čiji rezultati su prikazani u ovom radu korišćeno je kao ilustrativni primer, radi demonstracije potencijala pristupa pozitivnog odstupanja u razumevanju problema koji pogađaju stariju populaciju i korišćenja različitih strategija prevencije nasilja. Rezultati ukazuju da bolja integrisanost starijih lica u lokalnu zajednicu predstavlja najbolje rešenje za brojne probleme ove populacije, a jedan od njih je svakako i nasilje. Integracija se može ostvariti kako kroz negovanje postojećih mreža, tako i kroz razvoj novih. Samostalno funkcionisanje u svakodnevnom životu je značajno za stvaranje i očuvanje mreža podrške, a prostorna pokretljivost i mogućnost upotrebe što šireg spektra tehnologija koje omogućavaju komunikaciju doprinose takvim težnjama. Mreža podrške koja se pokazala kao izuzetno značajna je susedstvo. U nekoliko slučajeva smo videli da se javljaju veoma razvijeni odnosi solidarnosti i brige za starija lica u okviru ovakvih zajednica. Dodatno, integrisanost u zajednicu ne treba posmatrati samo na nivou pojedinaca, odnosno starijih lica. Lokalna zajednica i institucije će efikasnije reagovati ukoliko su i članovi porodice (ukoliko ih stara

osoba ima), takođe, integrisani. Naposljetku, finansijska nezavisnost, kao i imovinska, predstavlja ključni aspekt rezilijentnosti starijih osoba.

Predstavljeno istraživanje na dobar način ilustruje prednosti, ali i ograničenja pristupa pozitivnog odstupanja. Jedna od ključnih prednosti jeste da je reč o pristupu koji se oslanja na postojeće uspješne obrasce ponašanja unutar zajednice (to može biti i organizacija), umesto na spolja nametnuta rešenja. Ispitanici sa kojima smo razgovarali upravo su delili sa nama obrasce ponašanja koje su sami razvili kao vidove ličnih strategija u prevenciji različitih oblika nasilja. Reč je o pristupu koji prepoznaje i vrednuje ekspertizu unutar same zajednice, omogućavajući spontano formiranje rešenja kroz različite participativne procese raznih društvenih aktera. Kao fleksibilan istraživački okvir, pristup pozitivnog odstupanja može se primenjivati u različitim kontekstima, kako u istraživanjima posvećenim unapređenju kvaliteta života i socijalne uključenosti ranjivih grupa, tako i u analizama koje se bave širim društvenim fenomenima. U tom smislu, ovaj pristup je prilagodljiv i primenljiv u različitim kontekstima i oblastima, uključujući ali ne ograničavajući se na oblasti kao što su obrazovanje, socijalna politika, zdravstvena zaštita itd.

Ipak, pristup pozitivnog odstupanja nosi sa sobom i određena ograničenja. Reč je u ograničenoj primenljivosti u situacijama koje zahtevaju sveobuhvatne systemske intervencije, a pošto ovaj pristup otkriva strategije koje, po pravilu, odstupaju od ustaljenih praksi, to može izazvati otpor u hijerarhijski ustrojenim ili rigidnim sistemima i time otežati njihovu širu primenu (Jebber, 2022). Takođe, ovaj pristup ima i određena metodološka ograničenja. Naime, samo prepoznavanje i identifikovanje pozitivnih odstupanja zahteva pažljiv i često resursno zahtevan proces (vremenski, materijalno, a ponekad i ljudskim resursima), posebno u kompleksnim okruženjima kao što su zdravstvo ili obrazovanje (Baxter et al., 2015). Dodatno, u kontekstima sa malim brojem aktera (kao što je, na primer, bolničko odeljenje), postoji rizik da uspeh bude rezultat slučajnosti, a ne replicirajuće prakse (Baxter et al., 2018).

Zaključci

Sa ciljem definisanja nekih od osnovnih rizika sa kojima se starija lica u Srbiji suočavaju, u ovom radu je primenjen u domaćoj sociologiji još uvek nedovoljno poznat pristup. Iako svoju popularnost stiče zahvaljujući svom akcionom

potencijalu (dolazak do promene u ponašanju pojedinca u istraživanoj zajednici), mi smo ovaj pristup koristili kao oruđe koje istraživačima omogućava da na inovativan i drugačiji način dođu do novih i drugačijih saznanja o istraživanom društvenom fenomenu (ili možda da potvrde do sada postojeća saznanja, do kojih se došlo putem drugih metoda ili pristupa). U najkraćem, pristup pozitivnog odstupanja teži utvrđivanju uspešnih praksi pojedinaca u određenoj zajednici koji uspevaju tamo gde većina ima tendenciju da svojim ustaljenim i do tada uobičajenim ponašanjem ne uspe u rešavanju datog problema.

Predstavljeno istraživanje u našem radu je imalo isključivo egzemplarni karakter, sa ciljem da se ilustruje primena pristupa pozitivnog odstupanja kao inovativnog okvira za razumevanje problema starijih osoba. Sa posebnim akcentom na istraživanje ličnih strategija prevencije nasilja rezultati ukazuju da je integrisanost starijih lica u lokalnu zajednicu ključni faktor za prevazilaženje brojnih izazova, uključujući i nasilje.

Iako pristup pozitivnog odstupanja nudi inovativan okvir zasnovan na identifikaciji uspešnih praksi unutar zajednice, njegova primena može biti ograničena u kontekstu kompleksnih sistemskih društvenih problema koji zahtevaju sistemske reforme. Dodatno, postoje i metodološki izazovi u identifikaciji pozitivnih odstupanja, moguće zanemarivanje strukturnih uzroka, te varijabilnost kod malih uzoraka. Sa druge strane, u našem istraživanju, pristup pozitivnog odstupanja je omogućio prepoznavanje uspešnih strategija u populaciji u kojoj su rizik i neuspeh više pravilo nego izuzeci. U istraživanju su identifikovani primeri starijih osoba koji su, uprkos izazovima, uspeli da izgrade mreže podrške, resursa i praksi koji smanjuju rizik od različitih oblika nasilja. Pristup pozitivnog odstupanja pokazuje da pojedinačno, marginalno i neuobičajeno, zapravo, ima potencijal da promeni ličnu perspektivu, način ponašanja, društvene odnose, da pomogne drugima koji dele slična iskustva, posebno u situacijama oskudnih materijalnih resursa i institucionalnih kapaciteta. U tom smislu, pristup pozitivnog odstupanja nije ograničen na istraživanje problema nasilja (nad starijim osobama), već je njegov potencijal daleko širi, kako u fundamentalnim tako i u akcionim istraživanjima. Pristup pozitivnog odstupanja predstavlja metodološki okvir koji se može integrisati u raznovrsna istraživanja usmerena ka razumevanju i unapređenju socijalnih praksi, kako u radu sa ranjivim grupama tako i na nivou opšte populacije i šireg društvenog konteksta. Takođe, njegova primena može podstaći razvoj participativnih modela istraživanja i intervencija, koji aktivno uključuju same članove zajednice kao nosioce promena, čime se povećava relevantnost i održivost dobijenih rešenja.

Literatura

- Babović, M., Veličković, K., Stefanović, S., Todorović, N., i Vračević, M. (2018). *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Crveni krst Srbije.
- Baxter, R., Taylor, N., Kellar, I., & Lawton, R. (2015). Learning from Positively Deviant Wards to Improve Patient Safety: An Observational Study Protocol. *BMJ Open*, 5(12):e009650. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2015-009650>
- Baxter, R., Taylor, N., Kellar, I., Pye, V., Mohammed, M., A., & Lawton, R. (2018). Identifying Positively Deviant Elderly Medical Wards Using Routinely Collected NHS Safety Thermometer Data: An Observational Study. *BMJ Open*, 8:e020219. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-020219>
- Dodge, D. L. (1985). The Over-negativized Conceptualization of Deviance: A Programmatic Exploration. *Deviant Behavior*, 6(1), 17-37. <https://doi.org/10.1080/01639625.1985.9967657>
- Druann Maria, H. (1989). The Relativity of Positive Deviance: The Case of the French Impressionists. *Deviant Behavior*, 10(2), 131-144. <https://doi.org/10.1080/01639625.1989.9967806>
- Herington, M. J., & van de Fliert, E. (2018). Positive Deviance in Theory and Practice: A Conceptual Review. *Deviant Behavior*, 39(5), 664-678. <https://doi.org/10.1080/01639625.2017.1286194>
- Janković, B., Todorović, N., i Vračević, M. (2015). *Dobro čuvana porodična tajna*. Crveni krst Srbije.
- Kozarac, L. (2010). Uvažavanje fenomena starenja u svim aspektima politike razvoja. *Gerontologija*, 2, 15-35.
- Lindberg, C., Nostrand, P., Munger, M. T., DeMarsico, C., & Buscell, P. (2009). *Letting go, gaining control: Positive deviance and MRSA prevention*. *Clinical Leader*, 2(2), 60-67.
- Ljubicic, M. (2018). Victimization of Older People: Analysis of Archive Documentation on Abuse of Older People by their Children. U D. Dinić (Ur.), *Ageing and Human Rights* (str. 200-213). Gerontological Society of Serbia.
- Ljubičić, M. (2020). *Nasilje djece nad roditeljima*. Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa.
- Ljubičić, M. (2021). Svakodnevnica starijih i zvanični diskurs o koroni: Između društvene brige i ejdžizma. U S. Dragišić Labaš (Ur.), *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije Kovida 19* str. 67-83). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Ljubičić, M., & Dragišić-Labaš, S. (2023). Nursing Home Users and the Coronavirus Pandemic: Research into Everyday Practices and Perceptions of the New

- D. Stanojević, B. Filipović, M. Ljubičić, A. Marković Primena pristupa pozitivnog odstupanja u istraživanju ličnih strategija prevencije nasilja: primer starijih osoba u Srbiji
-
- Normality. U S. Miladinović, & A. Vuković (Ur.), *In honor of Professor Đorđe Tasić: Life, Works and Echoes* (str. 205-220).
- Marsh, D. R., Schroeder, D. G., Dearden, K. A., Sternin, J., Sternin, M. (2004). The Power of Positive Deviance. *BMJ*, 329(7475), 1177-9. <https://doi.org/10.1136/bmj.329.7475.1177>
- Matković, G. (2012). Dugotrajna nega starih u Srbiji – stanje, politike i dileme. *Stanovništvo*, 50(1), 1-18. <https://doi.org/10.2298/STNV1201001M>
- Matković, G. (2019). The Welfare State in Western Balkan Countries: Challenges and Options. *Stanovništvo*, 57(1), 27-52. <https://doi.org/10.2298/STNV190624004M>
- Nacionalna strategija o starenju 2006–2015. Službeni glasnik RS, br. 55/05 i 71/05 – ispravka.
- Strategija aktivnog i zdravog starenja u Republici Srbiji za period od 2024. do 2030. godine. Službeni glasnik RS, br. 84/2023.
- Petrušić, N., Todorović, N., i Vračević, M. (2012). *Nasilje nad starijim osobama: Studija o nasilju u porodici*. Crveni krst Srbije.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2019). *Položaj starijih na selu*. Crveni krst Srbije.
- Risović, K., Rusac, S., i Todorović, N. (2018). Faktori rizika povezani sa nasiljem nad starijim osobama u porodici. *Temida*, 21(3), 363-383. <https://doi.org/10.2298/TEM1803363R>
- Spreitzer, G. M., & Sonenshein, S. (2004). Toward the Construct Definition of Positive Deviance. *American Behavioral Scientist*, 47(6), 828-847. <https://doi.org/10.1177/0002764203260212>
- Sternin, J. (2002). Positive Deviance: A New Paradigm for Addressing Today's Problems Today. *The Journal of Corporate Citizenship*, 5, 57.62.
- Sternin, J. (2003). Practice Positive Deviance for Extraordinary Social and Organizational Change. U D. Ulrich, M. Goldsmith, L. Carter, J. Bolt, N. Smallwood (Ur.), *The Change Champion's Field Guide* (str. 20-37). Best Practice Publications.
- Zeitlin, M. (1991). Nutritional Resilience in a Hostile Environment: Positive Deviance in Child Nutrition. *Nutrition Reviews*, 49(9), 259-268. <https://doi.org/10.1111/j.1753-4887.1991.tb07417.x>

Internet izvori

- Jebber, M. (2022). *Continuous Innovation: Why you Should Push for More Positive Deviance Initiatives with or Over Root Cause Analysis*. The Disruptor Method. <https://www.thedisruptormethod.com/blog/continuous-innovation-why-you-should-push-for-more-positive-deviance-initiatives-with-or-over-root-cause-analysis>, stranici pristupljeno 25.10.2022.
- Pascale, R., Sternin, J., & Sternin, M. (2010a). *Guided Introduction to the Positive Deviance Approach*. <https://static1.squarespace.com/static/5a1eeb26fe54ef288246a688/t/5a6eca16c83025f9bac2eeff/1517210135326/FINALguide10072010.pdf>, stranici pristupljeno 15.7.2022.
- Pascale, R., Sternin, J., & Sternin, M. (2010b). Basic Field Guide to the Positive Deviance Approach. Tufts University. <https://www.behaviourchange.net/document/239-basic-field-guide-to-the-positive-deviance-approach>, stranici pristupljeno 15.7.2022.
- Positive Deviance Collaborative, <https://positivedeviance.org/background>, stranici pristupljeno 12.7.2022.
- Republički zavod za socijalnu zaštitu. (2021). *Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2020. godinu*. Beograd. <https://www.zavodsz.gov.rs/media/2159/izvestaj-o-radu-csr-2020.pdf>, stranici pristupljeno 20.7.2022.
- SeConS – grupa za razvojnu inicijativu. (2018). *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*. Crveni krst Srbije. <https://www.redcross.org.rs/media/4437/socijalna-ukljucenost-starijih-u-srbiji-e-knjiga.pdf>, stranici pristupljeno 20.7.2022.

DRAGAN STANOJEVIĆ*
BOŽIDAR FILIPOVIĆ
MILANA LJUBIČIĆ
ALEKSANDRA MARKOVIĆ

Applying the Positive Deviance Approach in the Research of Personal Violence Prevention Strategies: The Example of the Older Adults from Serbia¹¹

The paper explores the older persons' vulnerability to various forms of violence, employing a *positive deviance approach*. This paper aims to elucidate a novel methodological framework in social research through an empirical case study, particularly beneficial for action research. The positive deviance approach is rooted in methodological individualism and presents a fluid, eclectic framework that avoids the pitfalls of in-depth profiling. Epistemologically, it does not presume the cognitive superiority of the researcher over the respondents, and the boundaries of its theoretical potential are clearly delineated by the desired outcome of the interventions conducted within the realm of social relations. From a practical perspective, it serves as a tool for identifying, enhancing, and expanding specific behaviours that can be utilised to address particular challenges. The results of a two-and-a-half-year study conducted in Serbia (Plandište, Užice, and Valjevo, January 2020 – July 2022) revealed that the development of support networks and increased spatial mobility significantly contribute to better integrating the older adults into their local communities.

* Dr Dragan Stanojević is an Assistant Professor at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Department of Sociology. E-mail: draganstanojevich@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3667-2461>

Dr Božidar Filipović is an Assistant Professor at the University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: filipovic.bozidar1@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7805-7213>

Dr Milana Ljubičić is a Full Professor at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Department of Sociology. E-mail: milanaljubcic@yahoo.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1400-5705>

Dr Aleksandra Marković is a Research Associate at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Institute for Sociological Research. E-mail: aleksandra.markovic@f.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

¹¹ The paper was presented at *The 31st International Scientific Conference "Educational Research and School Practice" ICCS 2022: Results and implications* in a form of an oral presentation.

Financial and property independence emerged as crucial elements of resilience among the older adults. By employing the positive deviance approach, successful strategies used by some older individuals as effective mechanisms for preventing or mitigating the risk of violence were identified.

Keywords: positive deviance approach, older adults, violence, qualitative methodology, Serbia.

TEMIDA
2025, vol. 28, br. 3, str. 373-394
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2503373T>
Originalni naučni rad
Primljeno: 5.9.2025.
Odobreno za štampu: 17.12.2025.

Kapaciteti hranitelja za očuvanje digitalne bezbednosti dece: Između potreba i izazova

JELENA TANASJEVIĆ*
JOVANA ŠKORIĆ

Uradu su predstavljeni nalazi istraživanja koje je za cilj imalo da identifikuje potrebe i izazove hraniteljskih porodica u oblasti digitalne bezbednosti dece, kao i da se ispita nivo znanja i veština hranitelja, njihova digitalna rezilijentnost, odnosno razumevanje digitalnih rizika i kapacitet da adekvatno reaguju na pojave digitalnog nasilja. Istraživanje je sprovedeno tokom maja i juna 2025. godine, uz primenu kvalitativne metodologije, sa ciljem dubljeg razumevanja iskustava i stavova hranitelja/ica u vezi sa temom istraživanja. Kao tehnika prikupljanja podataka korišćen je fokus grupni intervju. Ukupno su realizovane četiri fokus grupe, u kojima je učestvovalo 45 hranitelja i hraniteljica sa teritorije Beograda, Šapca, Valjeva i Loznice. Nalazi istraživanja ukazuju na to da se hranitelji suočavaju sa nizom specifičnih izazova u oblasti digitalne bezbednosti, posebno u kontekstu svakodnevne brige o deci, što podrazumeva nedovoljnu informisanost o digitalnim rizicima, ograničene kompetencije za usmeravanje onlajn aktivnosti dece, ograničen nivo digitalne rezilijentnosti, kao i nedostatak systemske podrške u zaštiti dece od potencijalno štetnih digitalnih sadržaja i ponašanja.

Gljučne reči: digitalna bezbednost, hranitelji, deca, digitalna rezilijentnost, potrebe i izazovi.

* Dr Jelena Tanasijević je docentkinja na Univerzitetu u Novom Sadu - Filozofski fakultet, Odelek za socijalni rad. E-mail: jelena.tanasijevic@ff.uns.ac.rs. ORCID ID: 0000-0002-1031-472X
Dr Jovana Škorić je vanredna profesorka na Univerzitetu u Novom Sadu – Filozofski fakultet, Odelek za socijalni rad. E-mail: jovana.skoric@ff.uns.ac.rs. ORCID ID: 0000-0001-9028-2176

Uvod

Aktuelna istraživanja u oblasti zaštite dece bez roditeljskog staranja ukazuju na to da postoji značajna izloženost brojnim rizicima kako u fizičkom, tako i u digitalnom okruženju kada je u pitanju ova grupa dece (Alford et al., 2019). S obzirom na to da su deca na hraniteljstvu već prošla kroz traumatska iskustva koja uključuju zanemarivanje, zlostavljanje ili gubitak roditeljskog staranja, izloženost rizicima u digitalnom svetu može dodatno ugroziti njihov celokupan razvoj. Upravo iz tog razloga, u savremenom društvu, gde su digitalne tehnologije postale neizostavan deo svakodnevnog života, digitalna bezbednost predstavlja ključnu komponentu sveobuhvatne brige o deci, posebno kada su u pitanju deca pripadnici osetljivih društvenih grupa.

Deca i mladi na hraniteljstvu, često bez adekvatnih znanja u domenu digitalne pismenosti mogu postati žrtve različitih oblika digitalnog nasilja¹. Pored toga, nivo znanja i kompetencija hranitelja² u oblasti digitalne bezbednosti značajno utiče na to da li će deca o kojoj brinu imati odgovarajuću zaštitu i podršku. Zato je od posebnog značaja ispitati kako hranitelji razumeju digitalne rizike, na koji način prate i usmeravaju digitalne aktivnosti dece, kao i koliko su u stanju da reaguju u slučajevima digitalnog nasilja. U tom kontekstu, postaje važno razmotriti koliko sistem hraniteljstva, kao oblik alternativne brige, odgovara na izazove digitalnog doba i da li obezbeđuje uslove za bezbedno korišćenje interneta, ali i za razvoj digitalne rezilijentnosti kod dece. Fokus na digitalnu bezbednost i prevenciju digitalnog nasilja može doprineti ne samo zaštiti dece, već i njihovom osnaživanju i pripremi za samostalan život u savremenom društvu.

Cilj ovog rada je da ukaže na kapacitete hraniteljskih porodica u zaštiti dece u digitalnom okruženju, sa posebnim fokusom na identifikaciju potreba, izazova i nedostajućih znanja u prepoznavanju i reagovanju na digitalno nasilje. Predmet rada čini istraživanje uloge hraniteljskih porodica u procesu zaštite dece od digitalnog nasilja, sa naglaskom na analizi njihovih veština, znanja i sposobnosti u reagovanju na online pretnje. Ispitano je kako hranitelji

¹ „Digitalno nasilje obuhvata različite oblike štetnog ponašanja u onlajn okruženju, uključujući uznemiravanje, pretnje, govor mržnje, zloupotrebu ličnih podataka i deljenje štetnog ili ponižavajućeg sadržaja, koji mogu ozbiljno ugroziti bezbednost, dobrobit i prava dece i mladih u digitalnom prostoru.“ (European Commission, 2018, str. 6).

² Termin hranitelji se koristi i za ženski i za muški rod i odnosi se na hraniteljice i hranitelje.

prepoznaju i reaguju na oblike digitalnog nasilja, kao i koji su faktori koji utiču na njihovu efikasnost u tom procesu.

U nastavku rada predstavljeni su izazovi savremenog hraniteljstva u kontekstu Republike Srbije, kao i koncept digitalne bezbednosti i rezilijentnosti. Nakon toga su predstavljeni rezultati istraživanja sa diskusijom i osvrtom na nedostatke samog istraživanja. Na kraju rada je dat zaključak.

Izazovi savremenog hraniteljstva i kratak osvrt na kontekst Republike Srbije

Briga o deci bez roditeljskog staranja u hraniteljskim porodicama i rad centara za porodični smeštaj i usvojenje u Republici Srbiji regulisani su u okviru Porodičnog zakona, kao i Pravilnika o hraniteljstvu (čl. 110-119, Porodični zakon³; Pravilnik o hraniteljstvu, 2022). U ovim dokumentima se hraniteljstvo definiše kao oblik posebne zaštite deteta i uređuju prava, dužnosti i odgovornosti hranitelja u brizi o detetu. U tom okviru značajnu ulogu imaju centri za porodični smeštaj i usvojenje, koji su nadležni za pripremu, obuku i kontinuiranu podršku hraniteljskim porodicama (Pravilnik o hraniteljstvu, 2022).

Hraniteljstvo je oduvek nosilo brojne izazove, ali su oni dodatno pojačani u savremenom dobu kada se hranitelji suočavaju (i) sa potrebom da prate tehnološki razvoj i svoju roditeljsku ulogu ostvaruju ne samo u fizičkom, već i u digitalnom svetu (Livingstone & Blum-Ross, 2020). Digitalno okruženje donosi mnoge mogućnosti za učenje, zabavu i povezivanje, ali i niz rizika i nedoumica, posebno kada je u pitanju zaštita i dobrobit dece.

Hranitelji svakodnevno balansiraju između brojnih odgovornosti, i potrebe da izgrade odnos poverenja sa detetom ili adolescentom koji je često prošao kroz traumatična životna iskustva. Uloga koja je i sama po sebi zahtevna postala je još kompleksnija sa pojavom digitalnih tehnologija (Pew Research Centre, 2020). Briga o bezbednosti deteta na internetu, razumevanje s kim dete komunicira i kakvom sadržaju pristupa, uz svest o potencijalnim rizicima često stvara kod hranitelja osećaj da moraju imati potpunu kontrolu nad digitalnim životom deteta. Sa dolaskom pametnih telefona i drugih povezanih uređaja, prostor delovanja hranitelja značajno se proširio, često bez jasnih smernica i podrške (Krsmanovic & Buck, 2024). Pored gorenavedenog,

³ Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – i dr. zakoni 6/2015.

hranitelji često osećaju pritisak kako da pronađu balans između nadzora i autonomije, bez dovoljno znanja o digitalnim alatima i strategijama koje bi mogle unaprediti digitalnu dobrobit dece. Čak i kada žele da pruže podršku, mnogi hranitelji priznaju da ih deca nadmašuju u poznavanju tehnologije, što dodatno produbljuje generacijski jaz i otežava otvorenu komunikaciju o digitalnim iskustvima (Modecki et al., 2022).

Uprkos brojnim neizvesnostima i kontroverzama koje prate temu digitalnog okruženja i dece, sve je snažniji glas stručne i naučne zajednice koji se zalaže za pristup zasnovan na pravima deteta. Uključivanje pristupa zasnovanog na pravima deteta u kontekstu zaštite od digitalnog nasilja može dodatno osnažiti tezu o značaju zaštite prava deteta, naročito u digitalnom okruženju. Ovaj pristup priznaje da deca imaju pravo na sigurnost, privatnost i zaštitu od svih oblika nasilja, uključujući digitalno nasilje, i to je ključno u razmatranju odgovornosti roditelja i staratelja, pa i hranitelja, u zaštiti njihovih prava (čl. 19, Zakon o ratifikaciji konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta⁴; European Commission, 2018). U tom kontekstu deca se ne posmatraju isključivo kao ranjiva grupa kojoj pretilo rizika, već kao aktivni učesnici u digitalnom svetu, sa pravom na podršku, izražavanje i učešće u donošenju odluka koje ih se tiču. To dalje podrazumeva da deca nisu samo objekti zaštite, već i nosioci prava, čiji se glas mora čuti i u digitalnoj sferi. Kako ističe Livingstone „angažovanje dece u digitalnim svetovima treba da im omogući da razvijaju svoj puni potencijal, da se igraju, da im se pruži podrška u skladu sa njihovim kapacitetima u razvoju i najboljim interesima, kao i da ih donosioci odluka čuju kada se radi o pitanjima koja ih se tiču“ (Livingstone & Blum Ross, 2020, str. 2). Ovakav pogled otvara prostor za razvoj politika i praksi koje ne samo da štite decu, već ih i osnažuju, podstičući njihovo aktivno, bezbedno i smisleno učešće u digitalnom društvu. U tom kontekstu, osnaživanje hranitelja jeste od suštinskog značaja (Nominet Trust & University of Sussex, 2021). S obzirom na to da hranitelji imaju ključnu ulogu u svakodnevnoj brizi o deci koja su često, kao što je već rečeno, dodatno ranjiva zbog prethodnih iskustava zanemarivanja, traume ili institucionalizacije, neophodno je obezbediti im kontinuiranu podršku, edukaciju i alate koji će im omogućiti da se adekvatno nose sa izazovima digitalnog roditeljstva. Osnaženi hranitelji ne samo da mogu efikasnije zaštititi decu od rizika u digitalnom okruženju, već mogu i da podrže njihovu autonomiju, razvoj digitalnih

⁴ Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90, i Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/96 i 2/97.

kompetencija i aktivno učešće u digitalnom društvu, u skladu sa principima najboljeg interesa deteta.

Iako digitalno nasilje predstavlja rastući oblik ugrožavanja bezbednosti i blagostanja dece, u Republici Srbiji se i dalje ne vodi posebna evidencija o ovoj vrsti nasilja. Digitalno nasilje nije prepoznato kao zaseban oblik nasilja u okviru institucionalne evidencije, niti zakonskih okvira, već se slučajevi koji se dešavaju u digitalnom prostoru potencijalno svrstavaju pod šire kategorije nasilja u porodici ili nasilja nad decom. Prema podacima iz Izveštaja Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (RZSZ), pod nasiljem se prvenstveno podrazumevaju: nasilje u porodici i nasilje nad decom unutar porodice, koje se dalje klasifikuje kao fizičko, emocionalno, seksualno, ekonomsko nasilje (uključujući i eksploataciju dece), kao i zanemarivanje (RZSZ, 2023). U okviru ovih kategorija ne postoji sistematsko razdvajanje slučajeva digitalnog nasilja, niti posebna metodologija za njegovo evidentiranje, iako prema navodima autora Tim i Leidner (2023) ono sve češće ima ozbiljne posledice po mentalno zdravlje i socijalni razvoj deteta. Ovakav nedostatak preciznog praćenja i kategorizacije digitalnog nasilja ukazuje na potrebu za unapređenjem zakonodavnog, institucionalnog i statističkog okvira, kako bi se digitalni oblici nasilja prepoznali, tretirali i adekvatno procesuirali. Istovremeno, prema podacima za 2023. godinu, u Srbiji je 6299 dece bez roditeljskog staranja bilo zbrinuto u okviru sistema socijalne zaštite, kroz različite oblike formalnog smeštaja, čak 87,6% dece je živelo u porodičnom okruženju (hraniteljskim porodicama), dok je preostalih 12,4% bilo smešteno u domskim ustanovama i prihvatilištima. Kontinuirano, najviše dece zbrinjava se u hraniteljskim porodicama, koje predstavljaju dominantan model deinstitutionalizacije i pružanja podrške, sa 74,5% dece smeštene kod hranitelja, uključujući i 16% kod srodnika hranitelja (RZSZ, 2023, str. 12).

Ovi podaci naglašavaju važnost uspostavljanja kvalitetnih sistema podrške koji mogu uključivati i digitalnu dimenziju zaštite i razvoja dece u sistemu socijalne zaštite. Posebno u svetlu sveprisutnih digitalnih rizika, neophodno je integrisati savremene pristupe zaštite kako bi se osigurala sveobuhvatna podrška različitim grupama, uključujući decu bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Uticaj digitalne rezilijentnosti na bezbednost i dobrobit dece

Pojam digitalne rezilijentnosti odnosi se na sposobnost pojedinaca (ili sistema) da izdrže, efikasno odgovore i prevaziđu (nepredviđene) izazove u digitalnom okruženju. U kontekstu roditeljstva i hraniteljstva, to znači osnaživanje dece i mladih da se suoče sa rizicima na internetu, kao i da razviju veštine koje im omogućavaju bezbedno i odgovorno ponašanje u digitalnom prostoru (Choi et al., 2017). Dakle, digitalna rezilijentnost definiše se kao dinamična lična sposobnost, koja se ne razvija iz pasivnog izbegavanja opasnosti, već kroz digitalnu aktivaciju, odnosno kroz angažovanje u onlajn prostoru uz suočavanje sa izazovima i korišćenje pozitivnih prilika. Drugim rečima, u savremenom digitalnom svetu, koji je stalno „uključen“, postaje jasno da je potpuna kontrola i nadzor nad digitalnim životom deteta gotovo nemoguć. Iz toga proizlazi da je neophodno osnažiti decu da samostalno procenjuju i odgovore na digitalne rizike. Za razliku od tradicionalnih pristupa koji se fokusiraju isključivo na zaštitu, ovaj koncept stavlja akcenat na učenje, prilagođavanje i oporavak (Tim & Leidner, 2023).

Digitalna rezilijentnost obuhvata četiri ključna elementa (UK Council for Internet Safety, 2020): a) prepoznavanje rizika – sposobnost da se identifikuju situacije koje mogu biti *štetne* ili *rizične*; b) znanje o traženju pomoći i/ili podrške – razumevanje kome se obratiti i kako dobiti podršku; c) učenje iz iskustva – refleksija i integracija prethodnih digitalnih susreta u buduće ponašanje i d) postojanje podrške u procesu oporavka – pristup različitim resursima koji omogućavaju emocionalnu, socijalnu i praktičnu pomoć.

Važno je naglasiti da se razvoj digitalne rezilijentnosti ne odvija linearno, već zavisi od konteksta, individualnih osobina i dostupnosti podrške. Svi elementi mogu biti aktivni u različitim intenzitetima u bilo kom trenutku. Razvijanjem digitalne rezilijentnosti kod dece, hranitelji i roditelji doprinose njihovoj sposobnosti da se prilagode izazovima koje donosi savremeno digitalno društvo – uključujući izloženost neprimerenom sadržaju, digitalno nasilje, različite digitalne prevare i slično.

Ukoliko se posmatra širi kontekst, istraživanja rezilijentnosti imaju za cilj da razjasne zašto se neki pojedinci uspešnije prilagođavaju izazovnim situacijama u poređenju sa drugima. Na sposobnost suočavanja sa stresorima utiču različiti faktori, uključujući lične karakteristike, kvalitet odnosa u socijalnom okruženju, kao i širi uticaj okoline. Na primer, deca mogu različito

reagovati na isti incident digitalnog nasilja, poput primanja uvredljivih poruka o svom izgledu. Deca su posebno ranjiva na negativne posledice ukoliko nemaju adekvatnu podršku, povlače se iz društvenih interakcija ili pokazuju znakove samopovređivanja. Sa druge strane, rezilijentnija deca često poseduju zaštitne faktore koji im omogućavaju efikasnije nošenje sa problemima, kao što su sposobnosti samozagovaravanja, emocionalna podrška vršnjaka, te pomoć i posredovanje poverljivih odraslih osoba i slično (Krsmanovic & Buck, 2024). U kontekstu rizika u digitalnom okruženju, važno je naglasiti da digitalna rezilijentnost podstiče i razvoj kritičkog mišljenja, koje nam omogućava da procenjujemo autentičnost informacija i razlikujemo verodostojan sadržaj od dezinformacija, senzacionalističkih narativa i lažnih vesti.

Ova veština je naročito važna u savremenom kontekstu preopterećenosti informacijama, gde smo svakodnevno izloženi pogrešnim i manipulativnim sadržajima u digitalnom okruženju.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet i cilj istraživanja

Istraživanje je realizovano u okviru projekta „Hranitelji kao čuvari digitalne bezbednosti: bezbedan internet – sigurno odrastanje“, kao deo šireg programa usmerenog na mapiranje potreba hraniteljskih porodica u oblasti digitalne bezbednosti dece.

Cilj ovog istraživanja bio je identifikacija potreba hraniteljskih porodica u oblasti zaštite dece u digitalnom okruženju, kao i analiza nivoa znanja, veština i kompetencija hranitelja u prepoznavanju i adekvatnom reagovanju na oblike digitalnog nasilja. Predmet istraživanja obuhvata ispitivanje i analizu uloge hraniteljskih porodica u zaštiti dece od digitalnog nasilja, sa posebnim fokusom na njihove potrebe, znanja, veštine i kompetencije relevantne za ovaj aspekt zaštite dece. Dobijeni nalazi pružaju osnov za unapređenje sistema podrške hraniteljskim porodicama, razvoj ciljanih edukativnih programa i formisanje smernica za jačanje digitalne bezbednosti dece bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Vremenski okvir istraživanja

Istraživanje je realizovano u periodu maj-jun 2025.godine.

Opis uzorka

Uzorak je činilo 45 hranitelja (40 žena i 5 muškaraca) sa teritorije grada Beograda, Šapca, Valjeva i Loznice, za koje je nadležan Centar za porodični smeštaj i usvojenje Beograd. Od ukupnog broja učesnika, 32 hranitelja dolaze iz urbanih sredina, dok ih je 13 iz ruralnih područja. Kada je reč o obrazovnoj strukturi, 27 hranitelja ima srednju stručnu spremu, dok preostalih 13 hranitelja imaju završen fakultet ili višu školu. Uzorak je bio nameran i prigodan, s obzirom da ovaj Centar za porodični smeštaj i usvojenje, pored beogradske teritorije, pokriva i teritoriju Šapca, Valjeva i Loznice. Kriterijum za odabir učesnika bio je najmanje dve godine iskustva u obavljanju hraniteljske uloge, te su svi hranitelji koji su učestvovali u istraživanju imali više od dve godine iskustva u bavljenju hraniteljstvom, što je ujedno predstavljalo uslov za učešće u istraživanju.

Istraživački instrument

Za potrebe istraživanja kreiran je nestrukturisan vodič za fokus grupne razgovore, koji je obuhvatao osnovne tematske oblasti (razumevanje pojma digitalne bezbednosti/digitalnog nasilja, razumevanje koncepta digitalne rezilijentnosti, poznavanje procedura za prijavu digitalnog nasilja, izazovi hranitelja u odgajanju dece na porodičnom smeštaju u kontekstu digitalnog roditeljstva, potreba hranitelja za edukacijom u domenu digitalne bezbednosti od značaja za razumevanje digitalne bezbednosti dece u hraniteljskim porodicama).

Navedene tematske celine su definisane na osnovu teorijskih nalaza i uvida iz prakse, ali bez prethodnog formulisanja konkretnih pitanja, kako bi se učesnicima ostavio prostor da slobodno iznose iskustva, formulišu probleme sopstvenim rečima i grade tok razgovora. Ovakav pristup omogućio je oblikovanje instrumenta tokom samog istraživačkog procesa, u cilju otvaranja dijaloga i stvaranja sigurnog prostora za razmenu mišljenja i iskustava. Na osnovu tematskih celina formirana su glavna istraživačka pitanja:

1. Na koji način hranitelji konstruišu značenje digitalne bezbednosti u specifičnom kontekstu brige o deci na porodičnom smeštaju i kako percipiraju odnos između sopstvenih kapaciteta i realnih izazova digitalnog roditeljstva?

2. Kako hranitelji konceptualizuju pojmove „digitalno nasilje“ i „digitalna bezbednost“? Da li ih vide isključivo kao pretnje ili prepoznaju socijalno-psihološke rizike specifične za decu sa iskustvom traume?
3. Kako hranitelji interpretiraju koncept digitalne rezilijentnosti? Da li ga vide kao veštinu koju dete može da razvije (pristup osnaživanja) ili kao slabost koja zahteva njihovu zaštitu?
4. Na koji način se hranitelji nose sa pritiskom između potrebe za nadzorom (radi bezbednosti) i potrebe deteta za privatnošću i autonomijom u digitalnom prostoru?
5. Kakva je percepcija hranitelja o mehanizmima zaštite u slučaju digitalnog nasilja i kako evaluiraju adekvatnost i dostupnost postojećih mehanizama prijave?

Tok istraživanja

Podaci su prikupljeni na osnovu razgovora sa hraniteljima koji su prisustvovali fokus grupnim razgovorima koji su realizovani tokom maja i juna 2025. godine. Ukupno su realizovana četiri fokus grupna razgovora na kojima su učestvovali hranitelji sa teritorije grada Beograda, Šapca, Valjeva i Loznice. Učešće je bilo dobrovoljno. Cilj učešća hranitelja bio je da hranitelji iznesu svoje mišljenje kako bi se kroz razgovor i diskusiju došlo do određenih činjenica koje će omogućiti širi i dublji uvid u istraživački problem. Svaki fokus grupni razgovor je realizovan u vremenskom trajanju od 2,5 do 3 sata. Uzimajući u obzir domete, ali i nedostatke prikupljanja podataka ovim putem, te kako bi se prevenirala zatvorenost hranitelja, odnosno kako ne bi izbegavali da kažu ono što misle i iznesu u grupi svoja dosadašnja iskustva, uključeni su hranitelji koji su imali višegodišnje iskustvo u bavljenju hraniteljstvom. Fokus grupne razgovore su moderirale istraživačice sa teorijskim znanjem i praktičnim iskustvom u radu sa hraniteljima, što je doprinelo razumevanju konteksta i uspostavljanju odnosa poverenja.

Mišljenja učesnika su ispitivana u dijaloškoj situaciji, u okviru grupne interakcije. Moderatorke su na početku svakog fokus grupnog razgovora upoznale učesnike sa pravilima i procedurom rada. Analiza procesa i grupne dinamike u okviru realizovanih grupa pokazala je da je stvorena pozitivna atmosfera u svakoj grupi, da su učesnici bili opušteni i spremni da iznose svoja mišljenja. Svi hranitelji su uzeli učešće u diskusiji koja je tokom trajanja razgovora bila usmeravana na zadatak temu pomoću vodiča za razgovor. Iako su učesnici bili

veoma otvoreni u svojim odgovorima, nisu se izdvajali dominantni učesnici koji su svoje mišljenje nametali drugima. Tokom realizacije fokus grupa postojala je stalna interakcija između učesnika, te se može oceniti da je grupna dinamika bila na zadovoljavajućem nivou. U okviru postavljenih pitanja od strane moderatorke, učesnici su iznosili svoja mišljenja u vezi sadržaja, razmenjivali u grupi međusobno, slušajući jedni druge, povremeno reflektujući na ono što je neko od učesnika iznosio.

Obrada i analiza podataka

Analiza prikupljenih podataka sprovedena je primenom tematske analize, koja je kombinovala deduktivni i induktivni pristup. Prvo su identifikovane osnovne tematske oblasti zasnovane na unapred definisanim istraživačkim pitanjima i teorijskim okvirima (deduktivna faza). Nakon toga, unutar tih glavnih tema, vršila se induktivna identifikacija podtema koje su proizašle direktno iz izraza i narativa učesnika, čime je omogućeno detaljnije i dublje razumevanje njihovih perspektiva. Inicijalna faza obuhvatila je i detaljnu transkripciju audio-zapisa sa održanih fokus grupa, a za ilustraciju nalaza koristili smo direktne navode učesnika, kako bismo prikazali njihovo shvatanje problema, način na koji komuniciraju o temama i koje aspekte posebno ističu.

Rezultati istraživanja

U ovom delu rada su prikazani dobijeni rezultati istraživanja prema tematskim celinama na osnovu kojih su vođeni razgovori sa hraniteljima na samim fokus grupama.

Razumevanje pojma digitalne bezbednosti/digitalnog nasilja

U razgovoru sa hraniteljima o temi koja se odnosi na pojam digitalne bezbednosti prepoznaje se da postoji nedostatak digitalnih veština, kao i da imaju nedovoljno znanja potrebnih za prepoznavanje različitih oblika nasilja. Iako je veći broj učesnika svestan postojanja opasnosti koje internet nosi, mnogi se suočavaju s problemom nedovoljnog znanja o savremenim digitalnim tehnologijama i bezbednosnim pretnjama koje deca mogu doživeti u

online svetu. Generacijski jaz između hranitelja i dece, koja u većini slučajeva imaju značajno bolje digitalne veštine, često dovodi do situacije u kojoj hranitelji prepoznaju osnovne rizike, ali im je teško da prepoznaju složenije oblike digitalnog nasilja. U tom kontekstu, nedostatak edukacije o specifičnim oblicima digitalnog nasilja može dovesti do neadekvatnih reakcija, kao što su prekomerna ograničenja i zabrane koje, umesto zaštite, mogu dodatno povećati jaz i stvoriti nepoverenje između hranitelja i deteta.

Na konkretna pitanja o razumevanju pojma digitalne bezbednosti i prepoznavanju različitih oblika digitalnog nasilja, većina hranitelja je pokazala osnovno razumevanje rizika kao što su kontakt s nepoznatim osobama i opasnosti od lažnih profila na društvenim mrežama putem kojih neko može kontaktirati decu. Iako su uglavnom svesni opasnosti koje dolaze preko platformi poput TikTok-a, Instagram-a i Facebook-a, manje su upoznati s korisničkim aplikacijama koje deca često koriste, kao što su Snapchat ili Discord, kao i sa novim tehnologijama poput aplikacija za online igre. Ovo ukazuje na digitalni jaz koji nije samo generacijski, već i tematski, jer hranitelji prepoznaju samo rizike u kontekstu platformi koje sami koriste (npr. Viber i WhatsApp).

Iako postoji opšti konsenzus među hraniteljima da deca imaju bolje digitalne veštine, prekomerne zabrane koje često uvode, kao odgovor na nepoznavanje tih tehnologija, mogu dovesti do gubitka poverenja. Preterana ograničenja, bez razumevanja koncepta digitalne rezilijentnosti, smanjuju mogućnost otvorene komunikacije između hranitelja i dece, što se pokazalo kao značajan izazov. Hraniteljske porodice koje imaju biološku decu koja su starija od dece na hraniteljstvu uglavnom pokušavaju da njih koriste kao resurs za kontrolu sadržaja koji deca gledaju i koriste na internetu. Sa druge strane, svesni su da i to može nepovoljno uticati na odnos između njihove biološke dece i dece na hraniteljstvu i da zapravo biološka deca preuzimaju kontrolišuću ulogu koja bi trebalo da pripada odraslim članovima porodice. Jedan od specifičnih problema koji je prepoznat u istraživanju jeste i neprepoznavanje digitalnog nasilja kao ozbiljnog oblika nasilja. Kod većeg broja učesnika prepoznato je da su skloni da digitalno nasilje shvate kao „zadirivanje“ ili „provokaciju“, što dovodi do minimiziranja potencijalno ozbiljnih posledica.

Razumevanje koncepta digitalne rezilijentnosti

Kapaciteti digitalne rezilijentnosti kod hranitelja pokazuju znatna ograničenja, na šta ukazuju i izazovi sa kojima se suočavaju u efikasnoj zaštiti dece

od digitalnih rizika i prevazilaženju savremenih digitalnih izazova. Tokom fokus grupnog razgovora jedan od hranitelja je istakao:

„Osećam kao da sam korak iza dece kada je reč o tehnologiji, želim da ih zaštitim, ali jednostavno ne znam kako da pratim šta se dešava na internetu.“
(izjava učesnika sa fokus grupe u Šapcu).

Ponekad deluje da hranitelji postupaju uglavnom na osnovu intuicije, bez jasnog znanja i konkretnih smernica o prepoznavanju i reagovanju na digitalne rizike. Kao posledica, deca mogu ostati nedovoljno zaštićena, a hranitelji prepušteni da se oslanjaju na improvizovane ili neadekvatne strategije. U prilog ovome svedoči i izjava hraniteljice *„Zabrinuta sam da će se dete suočiti sa nečim što mi nećemo moći da razumemo ili rešimo.“* (izjava učesnice sa fokus grupe u Šapcu).

Značaj navedenog prepoznala je i jedna hraniteljica sa fokus grupe u Loznici, koja je u toku razgovora izjavila:

„Iskreno, plašim se da mu zabranjujem, jer ako mu kažem ‘ne smeš’, on će to sigurno raditi krišom. A s druge strane, nemam znanje da pratim šta tačno gleda. Meni je sve to novo, a oni rastu s tim.“

U vezi korišćenja aplikacija za roditeljsku kontrolu među učesnicima postoje podeljena mišljenja. Kao pozitivne strane navode da na taj način mogu da prate gde se deca nalaze, kao i koje konkretno sadržaje koriste. Pored toga manji broj hranitelja ipak uočava da se time narušava pravo deteta na privatnost i da se zalažu za to da nauče decu kako sami da uspostave kontrolu nad sadržajima koje koriste. Interesantno je da većina njih nije prepoznala da korišćenje aplikacija ovog tipa nije dovoljno da bi se pouzdano moglo reći da su deca bezbedna.

Po pitanju vremena koje deca o kojoj brinu provode na internetu, odnosno postizanja dogovora o tome, prepoznat je trend da hranitelji imaju poteškoće jer deca često pokušavaju da prekorače postavljene granice. Ovaj problem je posebno izražen ukoliko hranitelji nisu međusobno usaglašeni u pogledu roditeljskih stilova, te je jedan popustljiviji u odnosu na drugog. Primećuje se da se kod pojedinih hranitelja popustljivost povezuje sa životnom pričom dece na hraniteljstvu, teškim iskustvima i pitanjem *„Kako ja sada da mu nešto branim kada mu je ceo život bio težak?“* (učesnik fokus grupe iz Beograda).

Pojedini hranitelji ne dozvoljavaju deci da koriste mobilni telefon van kuće iako su na primer stariji od 14 godina. Jedna hraniteljica navodi da je svesna da

sva deca „imaju mobilni telefon i koriste ga najnormalnije, ali moje dete nije još uvek dovoljno zrelo za to i najbolje da ga još uvek koristi samo kada ja mogu da pratim šta radi na telefonu.“ (izjava učesnice fokus grupe u Beogradu). Sa druge strane, pojedini hranitelji su imali potrebu da se pohvale kako su deci kupili telefon i dozvolili korišćenje od kada su krenuli u školu, odnosno od prvog razreda.

Poznavanje procedura za prijavu digitalnog nasilja

Na pitanje o tome da li znaju procedure za prijavu digitalnog nasilja primećuje se da hranitelji nemaju dovoljno informacija o proceduri za prijavu digitalnog nasilja. Hranitelji su navodili da znaju da može da se prijavi psihološko-pedagoškoj službi škole, ukoliko se dogodi u školi. Hranitelji čija su deca imala iskustvo digitalnog nasilja navode da su to prijavili nadležnom centru za socijalni rad i savetniku za hraniteljstvo. Istovremeno su navodili i da su i sami bili zbunjeni u okviru procedura, da nisu znali šta da rade i kome da se obrate i da im je jako značila podrška Centra za porodični smeštaj i usvojenje, konkretno savetnika za hraniteljstvo. Ovde se, zapravo, stiče utisak da bi im bilo korisno da znaju precizno koji su koraci u postupku prijave, kao i koja je dalja procedura. U prilog tome govore i navodi u kojima kažu da nisu odmah saznali o čemu se radi, da su deca u početku to prikivala, kasnije negirala, a i da oni sami nisu mogli da veruju da se to zaista dešava.

„Sve što se tada dešavalo izgledalo je kao da gledam na filmu, nisam mogla da verujem da je moje dete bilo žrtva takvog čoveka. Dugo mi je trebalo da shvatim šta treba da radim, a nisam znala ni kako, ni kome da prijavim i da li ću zbog toga što se dešava biti procenjena kao neadekvatna hraniteljica.“ (izjava učesnice sa fokus grupe u Beogradu).

Izazovi hranitelja u odgajanju dece na porodičnom smeštaju u kontekstu digitalnog roditeljstva

Učesnici istraživanja navode da se osećaju generalno nesigurno u svojoj ulozi kada je u pitanju digitalno roditeljstvo/hraniteljstvo, a paralelno sa tim imaju doživljaj „pojačane odgovornosti“ prema deci na smeštaju s obzirom da nisu roditelji. Uz to, uočava se stid i sramota sa kojim se hranitelji nose kada se dogodi slučaj nasilja. U razgovoru sa njima primećuje se da to doživljavaju kao lični neuspeh i negativno sopstveno vrednovanje kada je u pitanju hraniteljska uloga. Takođe,

postoji i strah od toga kako će biti procenjeni od strane stručnjaka, odnosno da li će i dalje moći da se bave hraniteljstvom. Naime, ukoliko imaju ovakav stav to može biti blokirajući faktor za traženje podrške i prijavljivanje problema koji se dogodio, što se dalje može nepovoljno odraziti na dete na smeštaju.

Kao ključni izazovi primećuju se postavljanje granica, poštovanje pravila i dogovora u vezi korišćenja digitalnih uređaja, zatim prepoznavanje digitalne zavisnosti kod dece, kao i nelagoda u razgovoru sa decom kada su u pitanju eksplicitne teme poput razmene fotografija i snimaka sa nepoznatim osobama putem interneta.

Prepoznavanje digitalne zavisnosti je takođe bilo jedno od pitanja o kome se diskutovalo na fokus grupama. Neki od učesnika kažu da su deca koja su došla kod njih već imala razvijenu digitalnu zavisnost jer su u biološkoj porodici dosta vremena provodila na telefonu. Usled toga su imali poteškoće da deca prihvate druge sadržaje koje su im nudili (poput rekreativnih, kreativnih i kulturnih sadržaja i aktivnosti). Takođe, sa ulaskom u pubertet primećuju da se povećava broj sati provedenih na internetu, odnosno da se smanjuje broj sati igre napolju sa vršnjacima i bavljenje sportovima, što se poklapa i sa izazovima sa kojima se suočavaju roditelji iz opšte populacije (Denby et al., 2016).

Na pitanje kako razgovarati sa decom o deljenju sadržaja, poput fotografija, putem interneta uglavnom su govorili da im ukazuju na to da ne treba da dele slike i snimke sa nepoznatim ljudima. Pojedini hranitelji su prošli kroz iskustvo da je dete o kome su brinuli delilo eksplicitne sadržaje koji podrazumevaju nage fotografije, sa drugom decom. Kao još jedna izazovna i osetljiva tema izdvojila se pornografija. Hranitelji većinom navode da sa decom razgovaraju o tome i uče ih šta zapravo znači seksualno uznemiravanje, zlostavljanje, šta su intimni delovi tela i slično.

Imajući u vidu da deca u hraniteljskim porodicama mogu imati određen model održavanja kontakata sa roditeljima i srodnicima, kontakti putem telefona i interneta mogu predstavljati značajan resurs. Međutim, pojedini hranitelji prijavljuju situacije u kojima roditelji i/ili srodnici zloupotrebljavaju ovu mogućnost i kontaktiraju decu van vremena koje je predviđeno za kontakt, pa čak i šalju poruke i fotografije neprimerene sadržine, što dodatno uznemirava decu. Ove situacije se posebno prepoznaju kada postoji odluka da se viđenje odvija u kontrolisanim uslovima: *„Majka je uvek nađe preko društvenih mreža. I kada promeni ime i profil, ona je uvek nađe. I nije sporno što je nađe, ali je problem to što joj šalje poruke koje su uznemiravajuće za dete i pokušava da joj organizuje viđenje sa*

nekim muškarcima. Šalje joj i neke eksplicitne fotografije, što nije za dete tog uzrasta." (izjava učesnice sa fokus grupe iz Loznice).

Potrebe hranitelja za edukacijom u domenu digitalne bezbednosti

Svi hranitelji koji su učestvovali u ovom istraživanju su se složili da su im neophodne dodatne obuke na temu digitalne bezbednosti, bez obzira na nivo predznanja koji imaju. Navode da bi im kao teme bile korisne prevencija, postavljanje granica u digitalnom svetu, upoznavanje sa funkcionalnostima različitih korisničkih aplikacija, poznavanje procedura za prijavljivanje digitalnog nasilja.

Diskusija

Dobijeni nalazi ukazuju da hranitelji imaju određena, ali nedovoljna znanja kada je u pitanju oblast digitalnih tehnologija, te da odatle proizilaze i strahovi kada je u pitanju korišćenje internet sadržaja i aplikacija od strane dece o kojoj brinu. Pokazalo se da se usled toga osećaju nesigurno u svojoj ulozi i da kao pouzdanu metodu koriste kazne, odnosno oduzimanje telefona bez prethodnog dogovora i upozorenja deteta o dužini trajanja kazne. Sa druge strane, poznato je da to nepovoljno utiče na odnos poverenja između hranitelja i deteta, o čemu govore i autori Sage i Jackson (2021, str. 387), koji su kroz svoj rad potvrdili da preterana ograničenja „dovode kako do udaljavanja između dece i hranitelja, tako i do tzv. digitalnog jaza koji onemogućava decu da funkcionišu u svakodnevnom životu“. Pored toga, ne poseduju dovoljno znanja i veština da prepoznaju digitalno nasilje kao oblik nasilja, odnosno da su više fokusirani na izazove u kontekstu nasilja u stvarnom okruženju. Upravo zbog toga bi bilo značajno kreirati posebne edukacije namenjene deci i mladima bez roditeljskog staranja i hraniteljima. Ovakvim pristupom bi se dodatno podržao odnos poverenja između dece i mladih na porodičnom smeštaju, hranitelja i sistema socijalne zaštite, odnosno povećala mogućnost da se prepozna problem digitalnog nasilja i pravovremeno reaguje, na šta ukazuju i nalazi dostupnih istraživanja (Badillo-Urquiola et al., 2019). Takve edukacije bi omogućile hraniteljima da razviju adekvatne strategije za upoznavanje i prevenciju digitalnog nasilja, kao i da poboljšaju komunikaciju i poverenje sa decom u digitalnom okruženju. Različita međunarodna istraživanja, zajedno sa našim nalazima,

ukazuju na nekoliko ključnih oblasti koje su od suštinskog značaja za edukaciju hranitelja u domenu digitalne bezbednosti. Prvenstveno, to obuhvata formalnu edukaciju koja uključuje usvajanje digitalnih veština, razvoj komunikacijskih sposobnosti, kao i smernice za vođenje razgovora sa decom, na primer, kako analizirati onlajn sadržaje i postavljati pravila, i generalno unapređenje digitalnih veština i sposobnosti (Ribbens McCarthy et al., 2021). Takođe je važna i kontinuirana podrška, imajući u vidu da se digitalni sadržaji i potencijalni rizici brzo menjaju i razvijaju (Hammond & Cooper, 2015; Kumar et al., 2024; Park et al., 2025; Wisniewski et al., 2022; Wisniewski et al., 2025). Ovaj podatak se poklapa sa podatkom dostupnih istraživanja koja takođe ukazuju na nedostatak politika u sistemima zaštite dece koje se odnose na upotrebu tehnologije (Badillo-Urquiola et al., 2019; Sage & Jackson, 2021).

Hranitelji prepoznaju dodatne rizike od digitalnog nasilja kada su u pitanju deca i mladi bez roditeljskog staranja, posebno ako se imaju u vidu njihova prethodna teška i traumatska iskustva koja ih čine dodatno ranjivim, odnosno umanjuju rezilijentnost i samim tim povećavaju rizik da postanu žrtve nasilja. Istraživanja različitih autora koja su se bavila rizicima na internetu koji pogađaju adolescente na hraniteljstvu su pokazala da više od polovine njih ulazi u visoko rizične situacije, uključujući i kontakt sa nepoznatim osobama i moguće seksualno nasilje i trgovinu decom (Badillo-Urquiola et al., 2019). Podaci do kojih smo došli tokom istraživačkog procesa takođe pokazuju da su pojedina deca imala iskustvo digitalnog nasilja, kako kada su u pitanju vršnjaci, tako i kada su u pitanju kontakti sa nepoznatim osobama i na osnovu toga stupanje u određenu vrstu onlajn veze.

Istraživanja koja se bave digitalnom rezilijentnošću hranitelja, kao i dece na hraniteljstvu, su izuzetno ograničena i gotovo nepostojeća. Sa druge strane, postoje brojne studije koje se bave digitalnim kompetencijama roditelja uopšteno, ali fokus na hranitelje je znatno manji. U tom kontekstu, istraživanje Byron i Livingstone (2019) pokazuje da je podržavajuće i osnažujuće roditeljstvo glavni prediktor digitalne rezilijentnosti. Paralelno sa tim, imajući u vidu cilj i svrhu hraniteljstva, ova konstatacija se može odnositi i na hranitelje. Deca i mladi koji doživljavaju da ih roditelji bezuslovno vole, aktivno su uključeni u njihov život i poštuju njihovo mišljenje i izbore, znatno češće pokazuju visoku digitalnu rezilijentnost. Suprotno tome, strategije roditeljstva zasnovane na ograničavanju i nadzoru, iako ponekad korisne u direktnoj

zaštiti, mogu imati neželjene efekte jer umanjuju sposobnost deteta da razvije rezilijentnost i konstruktivno se angažuje u digitalnom okruženju.

Ograničenja istraživanja

Iako rezultati ovog istraživanja pružaju dragocene uvide u kapacitete digitalnih kompetencija hranitelja i izazove sa kojima se oni suočavaju, postoje određena metodološka ograničenja koja treba uzeti u obzir pri interpretaciji nalaza. Fokus grupni razgovori sprovedeni su u četiri grada (Beogradu, Šapcu, Valjevu i Loznici), što znači da rezultati istraživanja ne odražavaju nužno iskustva i potrebe hranitelja u drugim krajevima Republike Srbije. U okviru sprovedenog istraživanja primećena je izraženija zastupljenost žena u uzorku hraniteljskih porodica, što predstavlja određeno ograničenje u interpretaciji rezultata. Ovaj nesrazmerni odnos polova može uticati na generalizaciju nalaza, posebno kada su u pitanju stavovi, iskustva i percepcije hranitelja. Razlog za ovakvu zastupljenost može biti višestruk i odražava realne društvene obrasce u Republici Srbiji, odnosno žene su češće nosioci brige o deci i porodici, te su uključnije u hraniteljstvo ili imaju veću spremnost da se angažuju u ovoj ulozi. Dodatno, jedno od ograničenja istraživanja jeste što studija nije pravila razliku u vezi sa uzrastom dece. Stoga ostaje malo poznato o specifičnostima hraniteljstva u odnosu na decu mlađu od 13 godina, tinejdžere i adolescente. Buduća istraživanja mogla bi se usmeriti i na hranitelje koji imaju decu u određenim starosnim kategorijama, kako bi se dobio precizniji uvid u potrebe i izazove u digitalnom roditeljstvu za različite razvojne faze deteta.

Imajući sve navedeno u vidu, ova ograničenja istovremeno otvaraju prostor za buduća, dublja istraživanja koja bi uključivala veći i demografski raznovrsniji uzorak, kao i različite metode (na primer, longitudinalne studije ili individualne intervju), čime bi se omogućilo kompleksnije razumevanje ovako važne teme.

Zaključak

Uprkos činjenici da je digitalna bezbednost od izuzetnog značaja za očuvanje sigurnosti i celovitog razvoja dece i mladih bez roditeljskog staranja smeštenih u hraniteljske porodice, u domaćem istraživačkom kontekstu gotovo da ne postoje empirijska istraživanja koja se bave ovom temom.

Dodatno, podaci o slučajevima digitalnog nasilja ne evidentiraju se posebno u okviru zvaničnih državnih statistika kada je reč o deci i mladima bez roditeljskog staranja, što otežava sagledavanje razmera ovog problema. Sve navedeno dodatno potvrđuje naučnu i društvenu relevantnost istraživanja čiji su nalazi predstavljeni u ovom radu.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da deca i mladi smešteni u hraniteljskim porodicama, prema procenama njihovih hranitelja, uspevaju da prepoznaju i koriste značajne izvore snage i podrške u oblastima koje teorija rezilijentnosti prepoznaje kao ključne za suočavanje sa različitim životnim izazovima, uključujući i one koji proizlaze iz digitalnog okruženja. Ovi nalazi ukazuju na postojanje relevantnih zaštitnih faktora koji doprinose otpornosti dece i mladih, čak i u uslovima povećane izloženosti digitalnim rizicima. Ipak, rezultati istraživanja istovremeno ukazuju na to da se postojeći kapaciteti dece i mladih ne mogu u potpunosti razvijati bez adekvatne i kontinuirane podrške odraslih. U tom smislu, nameće se potreba za dodatnim stručnim osnaživanjem hraniteljskih porodica, naročito u oblasti jačanja digitalne rezilijentnosti dece i mladih, kao i njihove otpornosti na digitalne rizike poput digitalnog nasilja, izloženosti neprimerenom sadržaju i ugrožavanja privatnosti. Sistematsko osnaživanje hranitelja može doprineti unapređenju njihovih kompetencija za pružanje adekvatne podrške u digitalnom okruženju, što posredno ima pozitivan efekat na razvoj sposobnosti dece i mladih za samostalno, bezbedno i odgovorno funkcionisanje na internetu, kao i na njihovu uspešniju socijalnu integraciju. Sa druge strane, biti roditelj ili hranitelj koji aktivno podstiče digitalni razvoj deteta predstavlja složen i višedimenzionalan izazov. Ova uloga ne zavisi isključivo od tehničke opremljenosti domaćinstva ili učestalosti korišćenja digitalnih tehnologija, već je duboko ukorenjena u širi društveni, ekonomski i porodični kontekst. Savremeni roditelji i hranitelji delaju u uslovima izraženih društvenih promena, kao što su transformacija porodičnih struktura, porast siromaštva i ekonomske neizvesnosti, migracije i promene u sistemima socijalne zaštite. Ove okolnosti značajno oblikuju njihova očekivanja i iskustva roditeljstva, ali istovremeno pojačavaju osećaj nesigurnosti i odgovornosti. Odluke koje donose u vezi sa digitalnim vaspitanjem dece često su prožete emocijama, brigama i ličnim vrednostima, zbog čega su upravo ovi širi društveni konteksti, u većoj meri nego vreme provedeno pred ekranom ili navike na društvenim mrežama, ključni za razumevanje načina na koji roditelji i hranitelji prihvataju, tumače i usmeravaju digitalne prakse dece (Livingstone & Blum-Ross, 2020).

U tom kontekstu, odgovornost za razvoj digitalno rezilijentnih generacija ne može se posmatrati isključivo kao individualna obaveza roditelja ili hranitelja, već kao zajednička odgovornost različitih društvenih aktera. Donosioci odluka i kreatori javnih politika imaju važnu ulogu u obezbeđivanju sistemске podrške kroz razvoj jasnih smernica, dostupnih edukativnih programa i stručne pomoći namenjene hraniteljskim porodicama. Istovremeno, roditelji i hranitelji treba da budu osnaženi i ohrabreni da prepoznaju svoju aktivnu ulogu u digitalnom vaspitanju dece i mladih.

Na kraju, uprkos određenim metodološkim ograničenjima, ovo istraživanje može da predstavlja značajan podsticaj za buduća, obimnija istraživanja koja bi se bavila povezanošću između snaga i digitalne rezilijentnosti dece i mladih na porodičnom smeštaju, sa jedne strane, i digitalnih kompetencija, stavova i vaspitnih praksi hranitelja, sa druge strane. Dodatno razumevanje ovih odnosa, kao i njihovog uticaja na različite aspekte ličnog i socijalnog razvoja dece i mladih u onlajn okruženju, moglo bi značajno doprineti unapređenju postojećih politika, programa i stručnih praksi u oblasti zaštite dece u digitalnom dobu.

Literatura

- Alford, A. K., Denby, W. R., & Gomez, E. (2019). Use of Smartphone Technology in Foster Care to Build Relational Competence: Voices of Caregivers and Implications for Prudent Parenting. *Journal of Family Social Work, 22*(1), 1–22.
- Badillo-Urquiola, K., Page, X., & Wisniewski, P. J. (2019). Risk vs. Restriction: The Tension between Providing a Sense of Normalcy and Keeping Foster Teens Safe Online. *Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 1–14.
- Choi, M., Glassman, M., & Cristol, D. (2017). What it Means to be a Citizen in the Internet Age: Development of a Reliable and Valid Digital Citizenship Scale. *Computers & Education, 107*, 100–112.
- Denby, W. R., Gomez, E., & Alford, A. K. (2016). Promoting Well-being through Relationship Building: The Role of Smartphone Technology in Foster Care. *Journal of Technology in Human Services, 34*(2), 183–208.
- Hammond, S. P., & Cooper, N. J. (2015). Digital Life Story Work: Using Technology to Help Young People Make Sense of their Experiences. *Children and Youth Services Review, 58*, 316–324.

Jelena Tanasijević, Jovana Škorić

- Kapaciteti hranitelja za očuvanje digitalne bezbednosti dece: Između potreba i izazova
Krsmanović, J., & Buck, K. (2024). *Empowering Digital Resilience: Exploring the Role of School Psychologists*. Goddard Special Education Cooperative.
- Kumar, I., Larkins, C., James, A., & Harding, S. (2024). Designing Peer Support Apps for Youth in Foster Care: Lessons from Participatory Workshops. *Child & Family Social Work, 29*(2), 9–18.
- Livingstone, S., & Blum-Ross, A. (2020). *Parenting for a Digital Future: How Hopes and Fears about Technology Shape Children's Lives*. Oxford University Press.
- Modecki, K. L., Goldberg, R. E., Wisniewski, P., Thomas, K., & Crooke, A. H. D. (2022). Parenting in a Digital Age: A Systematic Review of the Associations between Digital Parenting and Adolescent Outcomes. *Clinical Child and Family Psychology Review, 25*(4), 1671–1695.
- Park, J., Akter, M., & Wisniewski, P. (2025). Fostering Autonomy and Safety: Participatory Mediation in Foster Youth's Digital Lives. *Journal of Adolescent Digital Wellbeing, 3*(1), 1–12.
- Porodični zakon. Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.
- Pravilnik o hraniteljstvu. Službeni glasnik RS, br. 36/2008 i 66/2022.
- Ribbens McCarthy, J., Hooper, C., & Smithson, J. (2021). Digital Parenting in Family Contexts: Challenges and Support Needs. *Journal of Family Studies, 27*(3), 345–362.
- Sage, M., & Jackson, S. M. (2021). A Systematic Review of Internet Communication Technology Use by Youth in Foster Care. *Child and Adolescent Social Work Journal, 39*(4), 375–390.
- Tim, Y., & Leidner, D. E. (2023). Digital Resilience: A Conceptual Framework for Information Systems Research. *Journal of the Association for Information Systems, 24*(5), 1184–1198.
- UK Council for Internet Safety (2020). *A Framework for Digital Resilience: Supporting Children through an Enabling Environment*. Department for Digital, Culture, Media & Sport.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta. Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 15/90 i Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/96 i 2/97.
- Wisniewski, P., Vitak, J., & Hartikainen, H. (2022). Privacy in Adolescence: Supporting Autonomy and Safety in the Digital Age. U S. Livingstone & M. Stoilova (ur.), *Children and Digital Privacy* (str. 311–330). Palgrave Macmillan.
- Wisniewski, P., Park, J., Badillo-Urquiola, K., Shehab, M., & Zimmerman, R. (2025). Moving Beyond Fear and Restriction: Empowering Foster Caregivers to Support Online Safety

through Social-ecological Systems. U I. Kumar, J. Vitak & S. Livingstone (ur.), *Digital Safety and Wellbeing of Vulnerable Youth* (str. 401–416). New York: Routledge.

Internet izvori

- Byron, T., & Livingstone, S. (2019). *Shared responsibility: Building children's online resilience*. London: Virgin Media. <https://www.virginmedia.com/corporate/media-centre/press-releases/shared-responsibility-report>, stranici pristupljeno 11.7.2025.
- European Commission (2018). *European Strategy for a Better Internet for Kids*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/strategy-better-internet-kids>, stranici pristupljeno 10.7.2025.
- Nominet Trust & University of Sussex (2021). *Online Safety Training for Foster Carers: A Report on Needs and Gaps*. <https://www.nominettrust.org.uk>, stranici pristupljeno 5.7.2025.
- Pew Research Center (2020). *Parenting Children in the Age of Screens*. <https://www.pewresearch.org/internet/2020/07/28/parenting-children-in-the-age-of-screens>, stranici pristupljeno 4.7.2025.
- Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZS) (2023). *Deca u sistemu socijalne zaštite*. <https://www.zavodsz.gov.rs>, stranici pristupljeno 15.7.2025.

JELENA TANASIJEVIĆ*
JOVANA ŠKORIĆ

Foster Carers' Capacity to Ensure Children's Digital Safety: Between Needs and Challenges

In the contemporary global context, children without parental care placed in foster families face multiple risks, both in the real world and in digital environments.

* Dr Jelena Tanasijević is an Assistant Professor at the University of Novi Sad – Faculty of Philosophy, Department for Social Work. E-mail: jelena.tanasijevic@ff.uns.ac.rs. ORCID ID: 0000-0002-1031-472X
Dr Jovana Škorić is an Associate Professor at the University of Novi Sad – Faculty of Philosophy, Department for Social Work. E-mail: jovana.skoric@ff.uns.ac.rs. ORCID ID: 0000-0001-9028-2176

Given that many of these children have previously experienced various forms of trauma, neglect, or abuse, their exposure to digital threats, including cyberbullying, manipulation, online scams, and inappropriate content, further increases their vulnerability. Children who lack developed digital skills, digital literacy, and critical thinking are especially at risk. In this regard, the role of foster carers becomes exceptionally important, as they represent the primary line of support and protection. Their digital competencies and their ability to recognise, understand, and respond to digital risks significantly affect the safety and well-being of the children in their care. Considering the above, this research aims to map the needs and challenges of foster families in the field of children's digital safety, as well as to examine the level of knowledge and skills among foster carers, their understanding of digital risks, and their capacity to respond appropriately to incidents of digital violence.

The research was conducted during May and June 2025 using a qualitative research approach to gain a deeper understanding of the experiences and perspectives of foster carers in relation to the topic. Focus group interviews were used as the data collection method. A total of four focus groups were conducted, with participation from 45 foster carers from the areas of Belgrade, Šabac, Valjevo, and Loznica. All participants were part of the Belgrade Centre for Foster Care and Adoption system and had at least two years of experience in foster care, which was the inclusion criterion for the research sample. The findings indicate that foster carers face a range of specific challenges in the area of digital safety, particularly in the context of day-to-day caregiving. These challenges include a lack of information about digital risks, limited competencies to guide children's online activities, a low level of digital resilience, and insufficient systemic support in protecting children from potentially harmful digital content and behaviours.

Keywords: digital safety, foster carers, children, digital resilience, needs and challenges.

TEMIDA
2025, vol. 28, br. 3, str. 395-418
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2503395M>
Originalni naučni rad
Primljeno: 20.8.2024.
Odobreno za štampu: 15.10.2025.

Savremena socijalna interakcija i viktimizacija srednjoškolaca u sajber prostoru¹

GORDANA MIŠEV*

Stalne i brze promene u digitalnoj eri, pored unapređenja svih oblasti savremenog života, dovode do pojave novih vidova ugrožavanja bezbednosti, naročito među mladima. Zloupotreba informaciono komunikacionih tehnologija (IKT) postala je sredstvo za sprovođenje svakodnevnog nasilja nad korisnicima Interneta i društvenih mreža. Najveća grupa korisnika, koji su ujedno i najveća ciljna grupa nasilnika, jesu srednjoškolci. Predmet rada je korišćenje interneta i društvenih mreža od strane srednjoškolaca i njihova negativna iskustva u sajber prostoru. Cilj rada je da ukaže na uzroke, rasprostranjenost i intezitet viktimizacije u sajber prostoru i njegove posledice po zdravlje i bezbednost dece i mladih. U radu su analizirani rezultati istraživanja, do kojih je autorka došla u okviru projekta „Sajber nasilje i bezbednost mladih“, koji je nastao u saradnji Fakulteta za diplomatiju i bezbednost i Gradske opštine Zvezdara 2023. godine. Polazeći od nalaza da su srednjoškolci u visokom riziku od sajber viktimizacije, u zaključnim razmatranjima skrenuta je pažnja na obrasce socijalne interakcije u sajber prostoru, nastale kao posledica nedostatka bezbednosne kulture i nedovoljne digitalne pismenost.

Ključne reči: viktimizacija, sajber nasilje, škole, socijalna interakcija.

¹ Rad je nastao kao rezultat rada autorke na projektu „Sajber nasilje i bezbednost mladih“, koji su tokom 2023. godine sprovodili Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Univerzitet Union „Nikola Tesla“ i Gradska opština Zvezdara, Grad Beograd.

* Dr Gordana Mišev je docentkinja na Fakultetu za diplomatiju i bezbednost. E-mail: gmi-sev77@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8525-088X>

Uvod

Dvadeset prvi vek iznedrio je globalno sajber društvo sa dosad neviđenim stepenom interakcije između ljudi koji se uglavnom ne poznaju i nemaju nikakav fizički kontakt. Virtuelni svet bez granica spojio je različite ljude iz različitih delova sveta u jednu ne baš koherentnu celinu. Iako se pri spomenu Interneta misli pre svega na informaciono komunikacione tehnologije (IKT) i digitalizaciju, sajber prostor čine i kreiraju ljudi. Ne postoji sfera života u kojoj Internet može da egzistira bez ljudskog faktora. Bilo da je u pitanju trgovina, usluge, obrazovanje, zabava, ali i kriminalitet, rat i terorizam, sajber prostor, kao i svaki drugi ljudski proizvod (na primer, auto, avion, barut, atomska energija) kreira se prema potrebama ljudi. Zbog te širine i raznovrsnosti upotrebe interneta, teško ga je definisati. Američki Nacionalni institut za standarde i tehnologiju pod sajber prostorom podrazumeva međuzavisnu mrežu infrastrukturne informacione tehnologije koja uključuje internet, telekomunikacione mreže, računare, informacione sisteme, industrijske sisteme upravljanja, mreže i ugrađene procesore i kontrolere (Ross et al., 2021). Sajber prostor je kompleksno okruženje koje je rezultat interakcije ljudi, softvera i usluga na Internetu pomoću tehnoloških uređaja i mreža povezanih na njega, a koje ne postoji ni u kakvom fizičkom obliku (Hogan & Newton, 2015). Odsustvo fizičkog kontakta izaziva strah da će veliko učešće u virtuelnim zajednicama udaljiti ljude od učešća u stvarnim zajednicama, poput porodice ili prijatelja. Zbog globalističke koncepcije koja mu je bitna odlika, sajber prostor predstavlja pretnju nacionalnim kulturama i nacionalnim identitetima, oblikujući gotovo svaki segment života građana, uključujući zabavu, potrošnju, obrazovanje, politički angažman i drugo (Vuletić, 2017).

U tom smislu, pored benefita koji donosi razvoj IKT, neminovne su i negativne posledice. Dinamika zloupotreba interneta i društvenih mreža dovela je do raširenosti viktimizacije, posebno među mladima i decom. Vršnjačko nasilje, seksualno nasilje, pedofilija, ucene, vrbovanje mladih za sekte, kriminalitet, terorizam, trgovina ljudima u sajber prostoru, postali su ozbiljan društveni problem i rizik po bezbednost kako pojedinaca, tako i društva. Nekontrolisano deljenje neadekvatnih sadržaja izbrisalo je granice između dozvoljenog i nedozvoljenog, posebno između korisnog i opasnog. Sa socijalnog i psihološkog stanovišta, nametanje novih negativnih vrednosti kroz širok medijski i internet prostor, najviše utiče na decu i mlade, koji brzo usvajaju nove norme

socijalnog ponašanja. Kada su deca i mladi u pitanju stvorio se obrazac društveno prihvatljivog ponašanja u kome je sajber viktimizacija postala deo kulture mladih, bez svesti o tragičnim posledicama takvog nasilnog ponašanja. Imajući to u vidu, u radu su prikazani rezultati istraživanja ponašanja srednjoškolaca u sajber prostoru, stepena i raznovrsnosti sajber viktimizacije i njegove posledice po bezbednost mladih, koje je realizovano u okviru projekta „Sajber nasilje i bezbednost mladih“, koji su tokom 2023. godine sproveli Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Univerzitet Union „Nikola Tesla“ i Gradska opština Zvezdara u Beogradu. Objašnjavanjem kompleksne prirode socijalne interakcije srednjoškolaca u sajber prostoru, kao i rizika koji dovode do nasilja, cilj rada je da prikaže rezultate istraživanja koji su ukazali na uzroke, rasprostranjenost i intezitet viktimizacije u sajber prostoru i njegove posledice po zdravlje i bezbednost dece i mladih. Na taj način rad treba da doprinese razvoju konceptualizacije sajber viktimizacije. U radu je posebno istaknuta potreba za sistemskim pristupom u cilju unapređenja bezbednosti dece i mladih u sajber prostoru.

Viktimizacija sajber nasiljem

Pored nespornih prednosti života u eri interneta, sajber prostor predstavlja ujedno i veoma rizičnu sferu mogućih zloupotreba, manipulacija i različitih oblika viktimizacije. Mladi, kao najbrojniji korisnici sredstava informacione tehnologije u najvećem su riziku kako od zloupotrebe, tako i od viktimizacije nasiljem u sajber prostoru (Stevković i sar., 2019). Prema Nikolić-Ristanović (2019, str. 103) „viktimizacija označava proces putem kojeg se postaje žrtvom, dok se samo stanje kad je neko postao žrtva naziva viktimiziranost“. Postoje različiti pristupi definisanju sajber viktimizacije, pa tako Milićević navodi: „biti na meti ciljanih, namernih, neprijateljskih, neprijatnih, posramljujućih, uznemiravajućih, omalovažavajućih i zastrašujućih ponašanja ili postupaka putem interneta ili drugih sredstava savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija označava se kao sajber viktimizacija“ (Milićević, 2021, str. 42). U kriminološkoj i psihološkoj literaturi dominiraju definicije u kojima je akcent na procesu viktimizacije, odnosno iskustvima žrtve i prema kojima sajber viktimizacija podrazumeva ponižavanje i uznemiravanje od strane drugih osoba putem digitalne tehnologije (Stevković i dr., 2019). U tom smislu, sajber

viktimizacija podrazumeva voljno i ponovljeno nanošenje zla primenom kompjutera, mobilnih telefona i drugih elektronskih uređaja (Patchin & Hinduja, 2006). Smit ga određuje kao namerno, agresivno ponašanje koje sprovodi grupa ili pojedinac, koristeći elektronske oblike kontakta, u više navrata i tokom vremena, protiv žrtve koja se ne može lako braniti (Milićević, 2021). Grupa autora pravi razliku između direktne (privatna komunikacija, na primer, putem tekstualnih poruka) i indirektna sajber viktimizacije (u javnom prostoru, na primer, komentari na društvenim mrežama) (Stevković i sar., 2019). Važno je zapamtiti da sajber viktimizacija podrazumeva štetno ponašanje koje se ponavlja (Cyberbullying Research Centre, 2024).

Sajber nasilje je način na koji se neka osoba viktimizira u sajber prostoru. Pod sajber nasiljem se podrazumeva korišćenje digitalnih tehnologija (tj. mobilnih telefona i interneta), a sa namerom da se osoba koja je viktimizirana povredi, ponizi i uznemiri, kao i da joj se nanese neka šteta (Čuvam te, 2024). Sajber nasilje uključuje slanje, postavljanje ili deljenje negativnog, štetnog, lažnog ili zločestog sadržaja o nekom drugom, uključujući zloupotrebu ličnih ili privatnih podataka o nekoj osobi, izazivajući sramotu ili poniženje. U nekim slučajevima sajber nasilje prelazi granicu u nezakonito ili kriminalno ponašanje (Pacer, 2024).

Specifičnost sajber nasilja ogleda se u tome što, za razliku od fizičkog nasilja, postaje brzo virtuelno i uključuje veliki broj posmatrača i brojne učesnike u procesu viktimizacije. Mnoge studije identifikuju svedoke kao važne faktore koji doprinose nasilju i incidentima maltretiranja putem interneta, koji mogu pogoršati ili poboljšati situaciju žrtve podržavanjem ili ublažavanjem njihove patnje (E. A. Makarova & E. L. Makarova, 2023: 231). Fenomen sajber nasilja pokreće mnoga pitanja iz domena etike, koja se ne odnose samo na onoga ko nasilje vrši, već i na pasivne posmatrače koji svojim nečinjenjem daju podršku nasilniku, ali i na one koji pokušavaju da nasilje preveniraju upotrebom softverskih alata (Milošević i Putnik, 2019). Stoga, sajber nasilje proizvodi i sekundarnu viktimizaciju, odnosno lančanu reakciju širenjem sadržaja koji je predmet podsmeha, omalovažavanja, provociranja ili vređanja, pa posmatrači i sami na taj način učestvuju u sajber viktimizaciji (Mišev i sar., 2023). Iz svega navedenog može se izdvojiti pet osnovnih komponenti sajber viktimizacije: a) primarni akteri (nasilnik i žrtva); b) sekundarni akteri (javno mnjenje, posredni vršioци nasilja); c) sredstvo (internet sadržaji, slike, tekstovi, video klipovi, govorne poruke); d) prostor (internet/globalna mreža) i e) cilj (izazivanje negativne reakcije).

Pew Research Center iz Sjedinjenih Američkih Država (SAD) je sproveo istraživanje učestalosti nasilja među srednjoškolcima putem interneta, ispitujući šest oblika ponašanja: a) uvredljivo prozivanje, b) širenje lažnih glasina o njima, c) primanje tuđih eksplicitnih fotografija koje nisu tražili, d) fizičke pretnje, e) stalno zapitkivanje gde su, šta rade i sa kim su (ne od roditelja nego nekog drugog) i f) da neko poseduje njihove eksplicitne fotografije koje se dele bez njihovog pristanka. Rezultati su pokazali da je skoro polovina tinejdžera (46%) uzrasta od 13 do 17 godina iskusila barem jedno od ovih šest oblika ponašanja u vezi sa nasiljem putem interneta (Pew, 2022)²

Dečaci imaju tendenciju da vrše nasilje „sekstingom“ (slanjem poruka i zloupotrebom slika seksualne prirode), objavljivanjem eksplicitnih video snimaka ili porukama koje sadrže pretnje fizičkom povredom. Devojke češće vrše nasilje putem interneta širenjem laži i glasina, otkrivanjem tuđih tajni ili tako što žrtvu isključuju iz grupa na društvenim mrežama, imejlava, lista prijatelja i slično (Robinson & Segal, 2024). Pošto je sajber nasilje tako lako učiniti, dete ili srednjoškolac mogu lako da promene uloge, prelazeći od žrtve sajber nasilja do nasilnika (Robinson & Segal, 2024). Dete postaje nasilnik radi osвете prema nasilniku koji ga maltretira ili svoju frustraciju prenosi na drugu decu, kopirajući obrazac nasilja koje je doživelo. Često su nasilnici žrtve u realnom životu od strane roditelja, rođaka, drugova ili nepoznatih učinilaca (Marković, 2020; Robinson & Segal, 2024). Kompjuteri, mobilni telefoni i drugi elektronski uređaji su sredstva po čemu se viktimizacija putem interneta razlikuje od viktimizacije u realnom prostoru. Kada su nove kompjuterske tehnologije i društvene mreže ušle u naš život, vršnjačko nasilje, posebno u školskom okruženju, je evoluiralo u potpuno nov i sofisticiran oblik zlostavljanja u sajber prostor (E. A. Makarova & E. L. Makarova, 2023). Kao prvo, sajber nasilje može da se sprovodi 24 časa dnevno, bez obzira da li je osoba u školi, na poslu, restoranu, kafiću, kod kuće. Može, ali ne mora da postoji fizički kontakt, nasilnik to može da učini sasvim anonimno (sa lažnog profila, lažnim imenom i slikom), a motivi su uglavnom nepoznati žrtvi (zabava, ljubomora, osveta). Anonimnost na internetu može podstaći ekstremnije izražavanje mišljenja, dok širenje dezinformacija dodatno pogoršava polarizaciju. Ove dinamike često dovode do smanjenja međusobnog poverenja, zaoštravaju sukobe i otežavaju dijalog među korisnicima Interneta, pre svega društvenih mreža (Šmakić, 2024).

² Više o tome na Pew Research Center: Teens and Cyberbullying 2022. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/internet/2022/12/15/teens-and-cyberbullying-2022/>, stranici pristupljeno 1.6.2024.

Nasilnik može, ali ne mora da bude fizički jači ili intelektualno superiorniji - sajber prostor mu omogućava moć (silu) koju fizički i mentalno ne bi mogao da ima u stvarnom životu. Takođe, za razliku od tradicionalnog nasilja, koje se dešava bez svedoka ili u prisustvu nekoliko svedoka (u društvu, školskom dvorištu, kafiću, na utakmici), internet omogućava da svaki akt nasilja postane odmah i široko dostupan za hiljade i hiljade korisnika društvenih mreža.

Sajber nasilje, podjednako ozbiljno kao i svaka druga vrsta nasilja, kod žrtve izaziva strah i anksioznost i trajne posledice jer se čini da ne možete pobeći od takve vrste nasilje (UNFPA, 2022). Što je nasilje dalekosežnije, odnosno viralnije, to je i ponižavanje veće. Prag tolerancije na viktimizaciju različit je od deteta do deteta, ali psihičke posledice mogu biti toliko intenzivne da dovode i do suicidalnih misli. Prema istraživanju o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru u Republici Srbiji, koje je sprovedeno 2022. godine na uzorku od 594 ispitanice uzrasta 18 i 19 godina (učenice trećeg i četvrtog razreda srednjih škola iz Beograda, Niša i Subotice), iskustvo viktimizacije sajber nasiljem najčešće ostavlja posledice na: a) mentalno zdravlje – strah, suicidalne misli, panični napadi, depresija (94,1%); b) emocionalno stanje – teškoće u uspostavljanju partnerskih i vršnjačkih odnosa (70,5%); c) fizičko zdravlje – problemi sa spavanjem, ishranom, oboljenja povezana sa stresom (61,6%) i d) socijalno funkcionisanje – promena mesta stanovanja, promena škole ili brisanje profila, gašenje društvenih mreža, prestanak upotrebe interneta (53,7%) (UNFPA, 2022, str. 44)³.

Imajući sve navedeno u vidu, jasno je da je viktimizacija sajber nasiljem kompleksna pojava sa mnogobrojnim posledicama, uključujući stanje u kom se žrtve osećaju povređeno, tužno, nekada besno i frustrirano. Zbog ovakvih posledica neophodno je više pažnje posvetiti istraživanju sajber nasilja među decom i mladima. Srednjoškolci, sa specifičnostima koje nosi pubertet, od hormonske, psihičke do fizičke promene, još teže se suočavaju sa viktimizacijom nego odrasli i samim tim doživljavaju duboke emotivne reakcije. Kao što navodi UNFPA (2022), promene raspoloženja prate depresija, anksioznost, gubitak apetita, nezainteresovanost, izbegavanje društva, roditelja i škole, a ne tako retko dolazi i do agresivnog ponašanja, nasilja, delinkvencije, bežanja iz škole ili kuće, ali i pojava suicidalnih misli.

Sajber nasilje se jednako sprovodi i prema poznatima i prema nepoznatima. Zato nije neuobičajeno da se razne kriminalne i patološke strukture

³ Više o tome na: https://serbia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ispred_ekrana_sa_koricom.pdf, stranici pristupljeno 7.6.2024.

infiltriraju kroz društvene mreže (lažnim profilima, godištima, slikama, itd.) vrbujući srednjoškolce za sekte, kriminalne grupe, prostituciju, a ne tako retki su i slučajevi pedofilije. Većina mladih privučena je društvenim mrežama (kao što su Instagram, Snapchat, TikTok i X), glasovno/tekstualnim ćaskanjem u popularnim igrama (kao što su Roblok, PUBG, Overvatch 2, Call of Duti III, Fortnite i Valorant) i sajtovima za deljenje video zapisa i strimovanja (kao što su YouTube, Discord i Twitch). Ovaj trend je doveo do povećanog broja izveštaja o sajber nasilju koje se dešava u tim okruženjima – iako se njihova učestalost, vrsta i kontekst uveliko razlikuju (Hinduja & Patchin, 2024).

Statistički pokazatelji i rezultati prethodnih istraživanja viktimizacije mladih u sajber prostoru

U 21. veku sajber prostor koegzistira zajedno sa životnim u svim domovima, od svakodnevnih usluga, ekonomije i trgovine, posla, do intenzivne društvene interakcije i zabave. U 2005. godini u svetu je bila 1 milijarda korisnika Interneta, 2010. godine 2 milijarde, 2015. godine 2,7 milijarde, a od 2024. godine, širom sveta je zabeleženo 5,53 milijarde korisnika interneta, što iznosi 67,1% svetske populacije. Od ovog ukupnog broja, 5,22 milijarde ili 63,8% svetske populacije, bili su korisnici društvenih mreža (Statista, 2024). Povećana upotreba interneta od strane adolescenata beleži se u različitim regionima, poput Sjedinjenih Američkih Država, Evrope i zemljama Azije (Zhan & Jin, 2023). Od 2023. godine, globalna upotreba interneta bila je veća među pojedincima između 15 i 24 godine u svim regionima, pri čemu mladi ljudi u Evropi imaju najveći stepen korišćenja – 98%, dok je svetski prosek za ovu starosnu grupu bio 79% (Statista, 2024).

Dostupnost interneta i besplatnih aplikacija omogućila je svakom čoveku na planeti da ih koristi prema svojim potrebama i željama. Kada su mladi i deca u pitanju, to su uglavnom društvene mreže za komunikaciju, deljenje tekstova, slika i kratkih video snimaka u realnom vremenu. Prema aktuelnim podacima kompanije Statista, Facebook ima oko tri milijarde registrovanih korisnika, Youtube dve i po milijarde, WhatsApp dve milijarde, Instagram dve milijarde, WeChat preko jedne milijarde korisnika, TikTok oko jedne i po milijarde, a oko 800 miliona Snapchat i 900 miliona Telegram, Douyin i Kuaishou oko 700 miliona, oko 600 miliona X/Twitter i oko 500 miliona Pinterest

i QQ (Statista, 2024). Od 2024. godine, prosečna dnevna upotreba društvenih mreža korisnika interneta širom sveta iznosila je 143 minuta dnevno (Statista, 2024). Što se tiče starosnog doba najveća grupa od 25 do 34 godine (oko 31,5%) koristi Facebook i Instagram, dok X koriste mladi od 18 do 29 godina (42%), Snapchat mladi od 15 do 25 (48%) i TikTok koji uglavnom koriste mladi između 10 i 19 godina (25%). Youtube koriste generacije od 15 do 35 godina, a Pinterest uglavnom starije generacije preko 50 godina (Barnhart, 2022). Broj korisnika Internet aplikacija, naročito među mladima, skrenuo je pažnju i istraživačima na probleme koje ova pojava sobom nosi – mogući razvoj zavisnosti, posledice po zdravlje, ali i oblike viktimizacije kojima, pre svega srednjoškolci bivaju izložena. Popularnost i potreba mladih da koriste internet bazira se na nekoliko socioloških i psiholoških fenomena. Jedan od njih je druženje i kreativnost, ali i pritisak jer „to rade svi“, nešto opasniji faktor rizika jeste zavisnost od društvenih mreža, kao i potreba da na neki način privuku pažnju ljudi, čime dobijaju povratnu reakciju u pogledu njihove validacije (Pajić, 2022).

U literaturi i istraživanjima se neke od navedenih karakteristika već u značajnoj meri beleže i kod zavisnika od interneta i društvenih mreža, pa čak i stvaranja svojevrsnog začaranog kruga – prekomerna upotreba društvenih mreža poput Twitter-a, Facebook-a i WeChat-a povezana je sa povećanom izolacijom u stvarnom životu (Müller et al., 2016), što može dodatno doprineti prekomernoj upotrebi interneta (Zhao & Jin, 2023). Posledice prekomernog korišćenja, a naročito zavisnosti od interneta i različitih aplikaciju nisu bezazlene, o čemu svedoče brojne studije. Adolescenti sa visokim nivoom zavisnosti od interneta češće se upuštaju u agresivno ponašanje i češće prijavljuju simptome depresije, anksioznosti i niskog samopoštovanja, što sugerise da zavisnost od interneta može poslužiti kao osnovni faktor rizika za ova stanja (Liu et al., 2023; Shaw et al., 2015; Wang et al., 2024; Yue et al., 2022). Osim zavisnosti, opasnost od, pre svega, prekomernog korišćenja društvenih mreža, leži i u različitim oblicima viktimizacije kojima korisnici, a pre svega deca i mladi mogu biti izloženi.

Kao najveći korisnici društvenih mreža, deca i mladi su naročito osetljiva kategorija. Osim što im nesmotrenim i nebezbednim ponašanjem na internetu i društvenim mrežama i sam život može biti doveden u opasnost, deca i mladi mogu biti žrtve različitih oblika viktimizacije u sajber prostoru, od verbalne agresije, do ucena i pretnji, a doživljavaju različite zdravstvene simptome kao posledice viktimizacije. Prednosti koje učinoci nasilja imaju su da

moгу sakriti svoj identitet, imaju stalan pristup meti, potencijalni broj meta je ogroman, neravnoteža snaga je izmenjena (Bauman, 2013). Iako se nasilje u različitim pojavnim oblicima vrši u sajber prostoru, žrtve su stvarne, kao i posledice koje mogu doživeti. Mnoge žrtve sajber nasilja će doživeti štetu kao rezultat svojih iskustava, pri čemu se „šteta“ definiše kao značajan emocionalni stres ili fizička povreda ili oštećenje (Powell et al., 2020). Uznemiravanje putem slikovnih/video poruka je percipirano kao teže od tradicionalnog uznemiravanja i drugih oblika uznemiravanja putem interneta (Baltezarević i sar., 2023). Bez obzira na oblik tehnologije koja se koristi za sajber nasilje, uticaj na žrtve je značajan.

Popularnost društvenih mreža među mladima leži u njihovoj prilagođenosti njihovim potrebama. Tu se pre svega misli na fizičku distancu, anonimnost, mogućnost slanja slika i video sadržaja, platforme za igrice, i sve to uz pomoć nekoliko klikova na računaru, tabletu ili telefonu. Međutim, sve društvene mreže napravljene su tako da nemaju ograničenja na osnovu kojih je moguće sprečiti način na koji se koristi, niti zabraniti sadržaj koji se deli. Zbog toga je sajber prostor često mesto zloupotrebe interneta, čije posledice trpe svi korisnici, posebno mladi ljudi i deca. Iako neke od njih imaju ograničenje kada su godine u pitanju (samo za starije od 16 godina), ne postoji mogućnost da se spreči da dete unese pogrešne podatke za svoje godine, pol, mesto stanovanja jer aplikacije ne zahtevaju ni jedan lični dokument radi identifikacije korisnika. Zbog toga je registrovanje vrlo lako, samo na osnovu imena, mejla ili telefona, koji takođe mogu biti lažni (Mišev i sar., 2023). To omogućava različitim socijalnim grupama da koriste sajber prostor, uključujući i nasilnike i kriminalne grupe. U kojoj meri je moguće detetu zabraniti pristup mrežama sa neadekvatnim sadržajem, najizazovnije je pitanje današnjice.

Prema Cyberbullying Research Center-u, koji od 2004. godine izveštava o sajber nasilju u SAD, od 5005 ispitanika, uzrasta od 12 do 17 godina, tokom 2023. godine 54,6% njih je doživelo sajber nasilje, što ukazuje na veću učestalost u odnosu na ranije godine (2004. godine je bilo 18,8%, 2011. godine 29,2%, 2019. godine 26,5%) (Cyberbullying, 2024). Na njihovom sajtu su dostupne informacije o sajber nasilju i u drugim zemljama, pa je tako za Republiku Srbiju navedeno istraživanje iz 2011. godine prema kome je od 387 učenika uzrasta 11-15 godina njih 10% navelo da su bili nasilni prema drugima putem interneta, dok je 20% njih bilo žrtva sajber nasilja (Cyberbullying,

2024).⁴ Istraživanje iz 2019. godine u kojem je učestvovalo 188 srednjoškolaca iz Niša i Beograda pokazalo je da je 51,6% (97) ispitanika iskusilo bar jedan oblik uznemiravanja na društvenim mrežama, te da su uvrede najčešći oblik uznemiravanja, koje je za godinu dana doživelo 31,9% (60) ispitanika, potom širenje glasina, koje je doživelo 29,8% (56), i ismevanje, kojem je bila izložena četvrtina ispitanika (25,5%, 48). Jedan ili više oblika uznemiravanja na društvenim mrežama učinilo je 20,2% ispitanika (Stanković, 2019). Istraživanje nasilja na internetu sprovedeno tokom 2018. i 2019. godine u 60 škola u Republici Srbiji (Beograd, Vojvodina, Istočna i Južna Srbija, Šumadija i Zapadna Srbija) na uzorku od 1150 učenika uzrasta od 9 do 17 godina, pokazalo je da su devojčice (35%) nešto češće bile žrtve nasilja od dečaka (28%). Prema rezultatima ovog istraživanja, 48% učenika je doživelo sajber nasilje, dok je 17% njih ispoljilo sajber nasilje. Izloženost štetnim sadržajima povezana je sa uzrastom i polom i češća je kod starijih ispitanika i kod devojčica (Kuzmanović i sar., 2019). Zabrinjavajući je podatak da skoro četvrtina učenika nije razgovarala ni sa kim o svom problemu (Kuzmanović i sar., 2019: 12). Navedena istraživanja u Republici Srbiji poklapaju se sa istraživanjima u Sjedinjenim Američkim Državama, uzimajući u obzir da je procenat učestalosti sajber nasilja u srednjim školama sa oko 20% (Republika Srbija), odnosno 29,2% (SAD) tokom 2011. godine skočio na oko 51,6%, odnosno 54,6% tokom 2019. i 2023. godine. Ovi rezultati se poklapaju i sa porastom broja korisnika Interneta koji navodi Statista sa 2 milijarde 2010. na 5,53 milijarde 2024. godine (Statista, 2024).

Metodologija istraživanja sajber viktimizacije

Predmet i cilj istraživanja

Tokom 2023. godine, u periodu od marta do novembra, Fakultet za diplomatiju i bezbednost je u saradnji sa opštinom Zvezdara, u okviru projekta „Sajber nasilje i bezbednost mladih“, sproveo istraživanje u pet beogradskih srednjih škola (dve gimnazije i tri srednje stručne škole)⁵. Predmet istraživanja

⁴ Više o tome na Cyberbullying Research Center. Dostupno na: <https://cyberbullying.org/research/map/serbia>, stranici pristupljeno 8.6.2024. godine.

⁵ VI Beogradska gimnazija, VII Beogradska gimnazija, Geodetsko tehnička škola, Građevinska škola i Zubotehnička škola u Beogradu.

je bila bezbednost mladih u sajber prostoru, sa posebnim fokusom na iskustvima sajber viktimizacije. Cilj istraživanja bio je da se utvrdi obim i karakteristike ponašanja mladih u sajber prostoru, sa posebnim fokusom na iskustvo sajber viktimizacije. Pored utvrđivanja prisutnosti interneta i društvenih mreža u svakodnevnom životu mladih, istraživanjem je ispitivano i da li je i koliko njih bilo žrtva nekog oblika nasilja u sajber prostoru.

Uzorak

U istraživanju je učestvovao ukupno 461 učenik srednje škole, od čega 53,8% (249) devojaka i 46,2% (212) dečaka, starosti od 15 do 19 godina.

Istraživački instrument

Upitnik korišten u istraživanju je kreiran i popunjavan u online formi i u štampanoj formi, pri čemu su oba upitnika bila identična. Odluku o načinu popunjavanja upitnika i saglasnost za učestvovanje u istraživanju su donosili profesori i direktori škola, uz saglasnost učenika i roditelja. Uz istraživanje, profesori Fakulteta za diplomatiju i bezbednost su aktivno doprineli podizanju svesti o ovom pitanju kroz seriju tribina i radionica za učenike. U saradnji sa partnerima, nastojalo se da se osnaže mladi da bolje razumeju izvore i oblike nasilja na društvenim mrežama i razviju veštine za sigurno i odgovorno korišćenje digitalnih medija.⁶ Štampane upitnike popunilo je 109 ispitanika prvog razreda srednje škole od ukupno 461 upitnika. Upitnik je bio anoniman, a od ličnih podataka ispitanici su navodili pol, godine starosti i tip srednje škole koju pohađaju.

Upitnik je imao kombinovana pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Pitanja zatvorenog tipa, na koja su ponuđeni odgovori bili „da“ i „ne“, odnosila su se na posedovanje profila na društvenim mrežama, kao i na kojim (bili su ponuđeni odgovori: Facebook, Instagram, TickTok, Snapchat, Pinterest). Na pitanje „Koliko vremena dnevno provodiš na internetu i društvenim mrežama?“ ponuđeni su odgovori: manje od 1 sata, 1-2 sata, 2-4 sata, 4-6 sati i više od 6 sati. Pitanja zatvorenog tipa bila su i „Da li si doživeo/la neko uznemiravanje na društvenoj mreži?“ Takođe, jedno od pitanja ovog tipa bilo je i „Da li si ti

⁶ Više o tome u: Projekat „Sajber nasilje i bezbednost mladih“. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/575243/Projekat-Sajber-nasilje-i-bezbednost-mladih>, stranici pristupljeno 18.4.2025. godine.

nekoq maltretirao/la na putem društvenih mreža i zašto?“ Pitanja otvorenog tipa dala su mogućnost ispitanicima koji su doživeli nasilje u sajber prostoru da ga opišu, kao i da navedu zašto su oni nekoga uznemiravali, ako su to činili. Dobijeni podaci su analizirani primenom kvantitativne i kvalitativne metodologije. Pitanja zatvorenog tipa su obrađena metodom statističke analize, a otvorenog tipa metodom analize sadržaja i sintezom karakterističnih odgovora i izraza, nakon čega su odgovori kategorisani prema sadržaju.

Rezultati istraživanja

Kada je u pitanju vreme provedeno na internetu, 36,8% beogradskih srednjoškolaca obuhvaćenih istraživanjem provodi između 4 i 6 sati u sajber prostoru, a čak četvrtina više od 6 sati (Tabela 1). Ne treba zaboraviti da se osećaj za vreme izgubi dok se zabavljaju, tako da deca često ni ne primećuju, niti imaju objektivno saznanje o tome koliko su dugo koristili Internet. Već po dužini vremena provedenog na internetu ovo bi se moglo okarakterisati kao internet zavisnost.

Tabela 1. *Vremenski period koji ispitanici provode na Internetu i društvenim mrežama*

Vremenski period	Broj	Procenat
Do sat vremena	14	3,1
1-2h	49	10,7
2-4h	132	28,9
4-6h	168	36,8
Više od 6h	113	24,8

Od ukupno 461 ispitanika, samo jedan je odgovorio da ne koristi nijednu društvenu mrežu. Na pitanje koju društvenu mrežu najviše koriste, većina njih (87,4%, odnosno 403 ispitanika) je navela da koristi Instagram, 68,8% (317) TikTok i 57,9% (267) YouTube. Klasične komunikacione aplikacije kao što je Viber koristi 17,8% (82), Snapchat 27,3% (126) i WhatsApp 36,9% (170) ispitanih srednjoškolaca.

Kako se može videti u Tabeli 2, najveći procenat ispitanika koristi društvene mreže za ćaskanje sa prijateljima i zato što je zabavno i ima puno

sadržaja, dok najmanji procenat njih koristi internet za gledanje filmova, videa i drugih zabavnih sadržaja.

Tabela 2. Razlog zbog kojeg ispitanici koriste društvene mreže⁷

Razlozi korišćenja interneta	Broj	Procenat
„Zato što mi je dosadno.“	259	57,2
„Zato što ih imaju moji prijatelji.“	91	20,1
„Da upoznajemo nove ljude.“	47	10,4
„Da kuckam/ćaskam sa prijateljima.“	285	62,9
„Da igram igrice.“	150	33,1
„Da učim i edukujem se.“	145	32,0
„Da se informišem i čitam vesti.“	117	25,8
„Zabavno je, ima puno sadržaja.“	283	62,5
Ostalo - filmovi, serije, muzika, inspiracija, crteži.	14	3,0

Kada se uzme u obzir brojnost i dostupnost savremenih tehnologija, jeftin internet i brojne aplikacije, ne iznenađuje količina zabavnog i raznovrsnog sadržaja na njima. Društveni život i socijalizacija danas se među mladima aktivno odvijaju u sajber prostoru, pa tako 10,4% (47) želi na taj način da upoznaje nove ljude. Na pitanje „Da li ste upoznali nekoga preko društvenih mreža i u stvarnom životu?“ 34 njih je odgovorilo sa „ne“, a 13 sa „da“. Većina ispitanika misli da su društvene mreže bezbedne, da poseduju dovoljno znanja za pristup i korišćenje interneta, oslanjajući se na osnovne alatke koje nude same društvene mreže (brisanje, blokiranje, ograničavanje). Evropski parlament definiše digitalnu pismenost kao sposobnost kritičkog i bezbednog korišćenja tehnologija na poslu, u slobodno vreme i u komunikaciji (Čuvam te, 2024). U tom smislu ispitanici su pokazali karakteristike rizičnog ponašanja u sajber prostoru. Kada je u pitanju širenje broja korisnika, odnosno tzv. prihvatanje i upoznavanje prijatelja na Internetu, interesantno je da polovina srednjoškolaca retko (28,5%, 129) ili nikad (31,8%, 141) ne prihvata nepoznate ljude za prijatelje na društvenim mrežama, dok 38% (172) njih prihvata samo ako imaju zajedničke prijatelje. Slično je i sa upoznavanjem, skoro polovina (45%, 203) srednjoškolaca nije upoznavala druge preko društvenih mreža, dok 44,6% (201) njih jeste i uglavnom imaju pozitivna iskustva, dok je

⁷ Ovo je bilo otvoreno pitanje na koje su ispitanici sami upisivali odgovore.

njih 10 (2,2%) imalo neprijatno iskustvo u stvarnom životu. Pored toga, 15% (69) ispitanika nema lična iskustva, ali ima prijatelje koji su na taj način nekog upoznali.

Kada je u pitanju iskustvo viktimizacije sajber nasiljem, kao što se vidi u Tabeli 3, bez obzira što više od polovine (52,3%) nije imalo neprijatnosti na društvenim mrežama, zabrinjavajući je procenat ispitanika (47,6% ili 231) koji su doživeli neki vid nasilja (seksualno eksplicitne, neprijatne i uvredljive poruke, komentare, vređanje, ismevanje). Najviše ispitanika koji su bili žrtve sajber nasilja bili su izloženi maltretiranju od strane nepoznatih osoba, a najmanje od strane prijatelja (Table 3). Od ukupnog broja onih koji su imali iskustvo viktimizacije sajber nasiljem, devojčice čine 65%, a dečaci 35% žrtava. To znači da su devojčice skoro duplo više žrtve viktimizacije od dečaka, što otvara pitanje proširivanja istraživanja na rodno zasnovano nasilje.

Tabela 3. *Odgovori ispitanika na pitanje da li su bili žrtva sajber nasilja*

Da li ste bili žrtva sajber nasilja	Broj	Procenat
Da, od nepoznatih ljudi na društvenim mrežama	78	16,0
Da, od prijatelja koje poznajem	41	8,4
Da, manje neprijatnosti	112	23,0
Ne, nisam doživeo/la neprijatnosti	254	52,3

Treba uzeti u obzir i da mnogi srednjoškolci ne žele da priznaju i pričaju o tome da su bili žrtve sajber nasilja, tako da je odgovor na ovo pitanje dao 451 ispitanik, a pojedini ispitanici nisu ni popunili kompletne upitnike (njih 10 nije dalo odgovor na pitanje da li su bili žrtve nasilja). Realno stanje u beogradskim srednjim školama, u kojima je vršeno istraživanje, jeste da je skoro polovina srednjoškolaca zaista doživela sajber nasilje, ali i to da 12 njih nije nasilje shvatilo ozbiljno, odnosno nije se smatralo ugroženim, niti povređenim, već je ono što im se dogodilo doživelo kao vid šale, trenutne svađe i slično. Ovde se postavlja pitanje kulture mladih koji ostaju ravnodušni na nasilne obrasce ponašanja. Osim toga, 16,6% (75) ispitanika poznaje nekog ko je bio žrtva sajber nasilja, dok približno isti broj ispitanika (39,6%, 179) ne poznaje nikog ko je bio žrtva sajber nasilja, a 14,4% (65) ispitanika je čulo o sajber nasilju na Internetu ili TV.

Kada je u pitanju vrsta sajber nasilja (Tabela 4), većina ispitanika je navela da su bili svedoci ili žrtve javnog komentarisanja (vređanja) statusa ili slike, skoro polovina je dobijala neprijatne poruke, trećina je bila izložena deljenju

tuđih privatnih slika i dopisivanja, dok je svaki peti ispitanik/ca iz uzorka doživeo/la deljenje seksualno eksplicitnih fotografija, kao i zloupotrebu identiteta i kreiranja lažnih profila.

Tabela 4. *Vrste sajber viktimizacije kojoj su bili izloženi ispitanici*

Vrste sajber viktimizirajućih ponašanja	Broj	Procenat
Komentarisanje nećijeg statusa ili slike na društvenim mrežama	217	59,6
Poruke u privatnim dopisivanjima (inbox, messenger, viber, whats app)	168	46,2
Šerovanje neprijatnih/smešnih slika ili delova dopisivanja da bi ismejali neku osobu	115	31,6
Zloupotrebe (identiteta, profila, slike, imena, kreiranja lažnih profila, online izazovi)	87	23,9
Šerovanje eksplicitnih/seksualnih slika	86	23,6
Ostalo	8	2,2

Od ispitanika koji su doživeli sajber nasilje, polovina je pretrpela neprijatnosti na Instagramu, što nije iznenađenje obzirom da većina srednjoškolaca upravo najčešće koristi ovu društvenu mrežu (Tabela 5). Svaki četvrti ispitanik/ca je doživeo/la neki vid nasilja na TikToku, manje na drugim društvenim mrežama, a najmanje na Telegramu i Facebook-u (Tabela 5). Ovi podaci su srazmerni broju mladih koji koriste ove društvene mreže.

Tabela 5. *Zastupljenost sajber viktimizacije na društvenim mrežama*

Društvena mreža	Broj	Procenat
Instagram	191	53,5
TikTok	93	26,1
Discord	55	15,4
Twitter/X	35	9,8
Youtube	35	9,8
Snapchat	33	9,2
Viber	24	6,7
WhatsApp	22	6,2
Facebook	18	5
Telegram	16	4,5

Kada je u pitanju reagovanje ispitanika na viktimizaciju u sajber prostoru (Tabela 6), više od polovine ih je blokiralo nasilnika, dok je četvrtina prijavila svoje iskustvo nekome od odraslih, prvenstveno roditeljima, a potom policiji i/ili nastavniku. Približno sličan procenat ispitanika je navelo da nije učinilo ništa ili da su uzvratili sajber nasiljem ili su imali fizički sukob sa sajber nasilnikom (Tabela 6).

Tabela 6. *Reagovanje ispitanika koji su bili žrtve sajber nasilja*

Preduzete mere protiv nasilnika	Broj	Procenat
Blokirao/la sam nasilnika	164	50,2
Prijavio/la sam roditeljima	52	15,9
Nisam uradio/la ništa	47	14,4
Uzvratio/la sam istom merom	21	6,4
Našao/la sam ga/nju i imali smo verbalni/fizički sukob	19	5,8
Obrisao/la sam profil	17	5,2
Prijavio/la sam policiji	16	4,9
Prijavio/la sam nastavniku	15	4,6
Pričali smo	2	0,6

Kada je u pitanju društvena odgovornost i želja srednjoškolaca da pomognu žrtvama, trećina (38,3%, 130) njih je uglavnom samo razgovarala sa žrtvom, 12,7% (43) je pomoglo žrtvi sajber nasilja da prijavi nasilje, 6,5% (22) ispitanika je prijavio sajber nasilje nad nekom drugom osobom, 4,4% (15) ispitanika je pomoglo žrtvi sajber nasilja tako što su uzvratili nasiljem. Interesantno je da je 11,5% (39) ispitanika navelo da su hteli da pomognu, ali je žrtva odbila, dok 17,1% (58) njih smatra da je to stvar žrtve i da ne treba da pomogne. Viktimizacija doprinosi razvoju straha, sramote i nemoći, pa je 31,8% (77) ispitanih srednjoškolaca navelo da se plaši osvete nasilnika, 17,8% (43) njih se plaši reakcije drugova nasilnika, 12,4% (30) reakcije roditelja nasilnika, a nešto manje od 10% reakcije škole i policije. 11,5% (28) ispitanika je navelo da se ne plaši da prijavi nasilje, što ukazuje da je kod većine srednjoškolaca iz uzorka prisutan strah od prijavljivanja sajber viktimizacije.

Obzirom da su upitnici bili anonimni, jedan broj srednjoškolaca je naveo da su bili nasilni u sajber prostoru. Od 458 srednjoškolca koji su dali odgovor na to pitanje, većina njih (77%) nikada nije bila nasilna prema nekome

u sajber prostoru, dok petina njih (22,9%) jeste i to tako što su nekoga vređali, ismevali ili se osvetili. Takođe, većina ispitanika (86,1%) nije se pridružilo drugima u sprovođenju sajber nasilja. Sajber nasilje se podjednako sprovodi i prema poznatim i prema nepoznatim osobama na internetu, a oko 10% ispitanika je to uradilo i poznatima i nepoznatima. Skoro trećina ispitanika, tačnije njih 28,9% (50) koje je vršilo nasilje na internetu to je radilo iz zabave, 13,9% (24) njih iz osvete, zanemarljiv procenat iz besa ili popularnosti u društvu kao razlog. Manji broj ispitanika (8) je u odgovorima na otvorena pitanja naveo da je u društvenim igricama normalno vređanje, provociranje i ismejavanje kako bi iznervirali protivnika.

Prema ovom istraživanju, jasno je da ispitanici vrše neki vid nasilja nad drugim korisnicima Interneta i društvenih mreža uglavnom iz zabave, ne shvatajući težinu i posledice sajber nasilja koje čine.

Diskusija

Rezultati istraživanja prikazani u ovom radu pokazuju da je skoro polovina ispitanika doživela neki vid sajber nasilja, a da petina ispitanika ispoljava neki vid sajber nasilja prema drugima. Uzimajući u obzir prethodna istraživanja koja ukazuju da je procenat učestalosti sajber nasilja u srednjim školama u Republici Srbiji sa oko 20% tokom 2011. godine porastao na oko 51,6%, odnosno 54,6% tokom 2019. godine, jasno je da istraživanje iz 2023. godine ukazuje na kontinuiran trend rasta sajber nasilja među srednjoškolcima. Ako se posmatra prosek u srednjim školama u kojima je vršeno istraživanje, gde u jednom odeljenju ima oko 25-28 učenika, jasno je da u svakom odeljenju ima po 5-6 (20%) srednjoškolaca koji vrše sajber nasilje nad svojim drugovima kako iz škole, tako i van školskih klupa. Ono što je evidentno jeste da ispitanici sajber nasilje shvataju kao zabavu, a mnogi srednjoškolci iz uzorka smatraju da su društvene mreže bezbedne, a da žrtve nisu inteligentne (da su „glupe“) i da su zbog toga podložne sajber viktimizaciji. Prema njihovoj proceni, žrtve su same krive, a ne nasilnici, što govori ne samo o nepostojanju bezbedne (i svake druge) kulture, već i nedovoljnog znanja o sajber viktimizaciji i predrasudama. Niko od ispitanika nije dovoljno usmeren na profil nasilnika i uzroke nastanka nasilja, već same žrtve i mnogi od njih nesvesno učestvuju u sekundarnoj viktimizaciji kroz osudu i ismevanje, što, takođe, izaziva strah

žrtve da prijavi sajber nasilje koje doživi. Ovi rezultati se mogu objasniti onim što navode Stošić i Janković, a to je da je sklonost vršnjačkoj sajber viktimizaciji u izvesnoj meri povezana sa emocionalnom zrelošću ili nedostatkom iste (Stošić i Janković, 2022). Opasnost leži u tome što je nemerljivo više onih koji koriste informacione tehnologije bez elementarnog obrazovanja ili znanja iz oblasti IT i zaštite podataka i informacija koje su pohranjene u njima, od onih koji vladaju tim metodama i sredstvima zaštite (Stajić i Radivojević, 2024).

Nije svako sajber nasilje usmereno isključivo na povređivanje drugog korisnika, često se rade nepromišljene stvari čisto iz zabave, kao što je šerovanje nekih prepiski ili slika, vređanje tokom online igrice i slično. Koncepti legalno-nezakonito, dozvoljeno-nedozvoljeno, prosocijalno ponašanje-antisocijalno ponašanje definisani su i shvaćeni s obzirom na vrednosne sisteme ljudskog ponašanja (Fîrţală & Cristea, 2023). Verbalni delikti više nemaju meru, niti granicu – ni jedna negativna stvar ne nailazi na osudu internet zajednice mladih, već na ismevanje i vređanje onih korisnika koji su direktno pogođeni sajber nasiljem (Mišev i sar., 2023). Društvene norme, u celini, predstavljaju glavne elemente racionalizacije i normalizacije ponašanja, doprinoseći uspostavljanju i kontinuitetu društvenog života, podsticanju učešća pojedinaca u kolektivnoj egzistenciji i predvidljivosti (Fîrţală & Cristea, 2023). Vređanje i ismevanje je socijalni obrazac poznat i u stvarnom životu, posebno među srednjoškolcima, ali u stvarnom životu postoje ograničenja u smislu gde i kad može da se primenjuje takvo ponašanje, dok sajber prostor pruža neograničenu moć nasilne verbalne i neverbalne komunikacije pred širokim auditorijumom. Pozitivna stvar jeste što je više od polovine ispitanika izrazilo volju i spremnost da pomogne žrtvi, pre svega razgovorom i prijavom, dok je manji deo njih bio spreman na osvetu. Međutim, jasno je da širenje viktimizacije među srednjoškolcima nije rezultat samo vršnjačkog nasilja, već raznih drugih interakcija sa nepoznatim korisnicima društvenih mreža, da su strah i sramota od sekundarne viktimizacije još uvek prisutni u svesti mladih, tako da je objektivno jako teško doći do realnih rezultata, te bi se moglo reći da je stepen zastupljenosti sajber viktimizacije i veći.

Zabrinjavajuće je da samo polovina ispitanika ne prihvata, niti ulazi u komunikaciju sa nepoznatim osobama, dok polovina njih komunicira i upoznaje nepoznate osobe sa društvenih mreža. Obzirom na opasnosti koje prate savremena društva kao što su pedofilija, seksualno nasilje i razni drugi oblici kriminaliteta, ovo ukazuje na visoki rizik po bezbednost mladih u sajber

prostoru. Drugi rizik jeste vršnjačko nasilje kao proizvod društvene kulture. Naivan i bezazlen pristup društvenim mrežama, bez primene osnovnih mera zaštite i bezbednosti, vreme i načini provođenja vremena na društvenim mrežama ukazuju na nizak nivo digitalnog obrazovanja ispitanika.

Sa bezbednosnog aspekta sajber viktimizacija ima brojne posledice: od psiholoških, zdravstvenih, do fizičkih. Posledice dugotrajnog nasilja mogu da dovedu do fizičkog obračuna i osвете, vršnjačkog nasilja, socijalne isključenosti, pogoršanja zdravstvenog stanja. Posebnu pažnju treba skrenuti na to da kod znatne većine ispitanika postoji strah (od reakcije nasilnika, drugova, roditelja, škole, policije) da prijave sajber nasilje i da je broj prijava nesrazmeran sa brojem učinjenih akata nasilja, odnosno da više od polovine žrtava nikad nije prijavilo sajber nasilnika. Sa druge strane, mnogi sajber viktimizaciju ne smatraju ozbiljnim društvenim problemom, zbog čega se ovakvo stanje često ignoriše. Postojanje bezbednosne svesti o mogućnosti svakodnevnog ugrožavanja u informacionoj sferi ili sajber prostoru čini osnovu bezbednosne kulture. Tu svest mora pratiti kontinuirano usvajanje i širenje novih znanja i veština iz oblasti IT (Stajić i Radivojević, 2024).

Razvoj digitalne ere ne prati razvoj društvene svesti o opasnostima koje su nastale globalnim umrežavanjem i stvaranjem savremene društvene integracije mladih u sajber prostoru (Mišev i sar., 2023). Nedostatak bezbednosne kulture u školama, kao i nedovoljna digitalna pismenost glavne su barijere za rešavanje problema sajber nasilja u Republici Srbiji. Bezbednost, bila ona pojedinačna, grupna, nacionalna ili međunarodna, zavisi od izgrađene bezbednosne kulture i bezbednosnih procedura u oblasti IKT kao vrednosti i ciljeva jednog društva koji treba da mu omoguće opstanak, napredak i razvoj (Stajić i Radivojević, 2024).

Zaključak

Sajber sadržaji, kako pozitivni, tako i negativni, ne poznaju granice, šire se velikom brzinom i postaju viralni u realnom vremenu. Problem sajber nasilja jeste što je приметna učestalost, koja, ako se uzme u obzir da skoro svako dete danas koristi Internet, vreme koje provodi i odrasta uz savremene tehnologije, polako dobija elemente prihvaćenog socijalnog ponašanja. Rezultati istraživanja jasno ukazuju na potrebu ozbiljnijeg naučnog bavljenja problematikom

viktimizacije sajber nasiljem. Obrazac ponašanja, koji je većim delom rezultat različitih interakcija u društvu, pre svega školi, sportskim događajima, kafićima, sada se dobrim delom prebacio na društvene mreže i platforme. Vredanje, ismevanje, omalovažavanje, šerovanje eksplicitnih slika i tekstova, govor mržnje, postali su deo svakodnevnice komunikacije i društvene interakcije mladih, kao vid normalnog socijalnog obrasca. Za to služe društvene mreže kao što su X, TikTok, WhatsApp i Snapchat, koje pružaju identične usluge (video i glasovni format uživo, tekstualne poruke, slike). Ove platforme imaju visok nivo socijalne interakcije kako sa poznatim, tako i sa nepoznatim osobama. Ponašanje ispitanika je rezultat prvenstveno nepostojanja bezbednosne kulture među mladima, ali i sistema vrednosti koji treba da se poštuje u međusobnim interakcijama. Međutim, kroz taj neformalni, zabavni segment korišćenja interneta, socijalna interakcija među srednjoškolcima je vrlo zabrinjavajuća, obzirom da nasilni kontekst preuzima obrazac normalnog ponašanja. Nedovoljno digitalno obrazovanje u smislu bezbednosne zaštite rezultira sve većom pojavom primarne i sekundarne viktimizacije u sajber prostoru, posebno usmerene prema devojkicama.

Sajber viktimizacija zahteva sistemski pristup izgradnje bezbednosne kulture kao procesa koji treba da obuhvati sistem prevencije i zaštite od nasilja. Stalne i brze promene u digitalnoj sferi zahtevaju kontinuiranu edukaciju i usvajanje pre svega bezbednosnih, ali i kulturoloških i društvenih obrazaca ponašanja. Ne treba zanemariti činjenicu da današnja deca odrastaju uz internet i da ga četvrtina srednjoškolaca koristi za edukaciju i informisanje, pa bi u tom smislu trebalo prilagoditi nastavni materijal potrebama učenika. To bi bio najefikasniji način uvođenja bezbednosne kulture u školama i razvoj digitalnog obrazovanja, koje bi unapredilo borbu protiv sajber nasilja među decom i mladima. Digitalno opismenjavanje i kultura komunikacije jesu osnovni alati prevencije i kao takvi treba da budu prioritet kada je sajber bezbednost u pitanju.

Literatura

- Baltezarević, V., Baltezarević, R., Baltezarević, I. (2023). Sajber uznemiravanje dece sa posebnim osvrtom na digitalne igre. *Temida*, 26(2), 261-284. <https://doi.org/10.2298/TEM2302261B>
- Bauman, S. (2013). Cyberbullying: What Does Research Tell Us? *Theory Into Practice*, 53(4), 249-256. <https://doi.org/10.1080/00405841.2013.829727>

- Fîrţală, V., & Cristea, D. (2023). Social Values, Criminal Risks, and Security. *Technium Social Sciences Journal*, 51, 279-302. <https://doi.org/10.47577/tssj.v49i1.9701>
- Hogan, M., & Newton, E. (2015). *Supplemental Information for the Interagency Report on Strategic U.S. Government Engagement*. National Institute of Standards and Technology Interagency.
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D., i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: Rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za psihologiju.
- Liu, Y., Yuan, H., Song, C., Li, L., Zhou, W., & Wang, W., (2023). Symptom Relationships between Internet Addiction and Anxiety across Primary and Middle School Students during the Omicron Lockdown. *Journal of Affective Disorders*, 329, 251-256. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2023.02.074>
- Makarova, E. A., & Makarova, E. L. (2023). Cyber-victimization and its Impact on Victim's Psychosomatic Status. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education*, 11(2), 231-245. <https://doi.org/10.23947/2334-8496-2023-11-2-231-245>
- Marković, M (2020). *Vršnjačko nasilje u školi*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet. <https://doi.org/10.46630/vns.2020>
- Milićević, M. (2021). Neke karakteristike sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije u populaciji osoba sa ometenošću – pregled istraživanja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 40(2-3), 41-57. <https://doi.org/10.47152/ziksi20212303>
- Milošević, M., & Putnik, N. (2019). The Phenomenon of Peer Violence on The Internet. *Sociology*, 61, 599-616.
- Mišev G., Putnik, N., & Bošković, M. (2023). Internet Challenges and Safety of Children and Young People at Cyber Space. U M. Boskovic, G. Misev & N. Putnik (Ur), *Analyzing New Forms of Social Disorders in Modern Virtual Environments* (str. 125-148). IGI Global Publishing.
- Müller, K. W., Dreier, M., Beutel, M. E., Duven, E., Giral, S., & Wolfling, K. (2016). A Hidden Type of Internet Addiction? Intense and Addictive Use of Social Networking Sites in Adolescents. *Computers in Human Behavior*, 55(part A), 172-177. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.09.007>
- Nikolić-Ristanović, V. (2019). *Od žrtve do pobednika: Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometej“.

- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies Move Beyond the Schoolyard: A Preliminary Look at Cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148-169. <https://doi.org/10.1177/1541204006286288>
- Powell, A., Scott, A.J., Cowan, E., & Henry, N. (2020). Digital Harassment and Harrasment: Experiences of Sexuality and Gender Minority Adults. *European Journal of Criminology*, 17(2), 199-223. <https://doi.org/10.1177/1477370818788006>
- Ross, R., Pillitteri, V., Graubart, R., Bodeau, D., & Mcquaid, R. (2021). *Developing Cyber-Resilient Systems: A Systems Security Engineering Approach*. National Institute of Standards and Technology. Special Publication. <https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-160v2r1>
- Stajić, Lj., i Radivojević, N. (2024). Bezbednosna kultura kao faktor prevencije viktimizacije korisnika informacionih tehnologija. *Temida*, 27(1), 53-69. <https://doi.org/10.2298/TEM2401053S>
- Stanković, D. (2019). Cyber Violence on Social Networks among Young People in the Republic of Serbia. *Criminology and Criminal Law Review*, 2, 9-23.
- Stevković, Lj., Popović, M., i Kovačević, M. (2019). Viktimizacija studenata u sajber prostoru: Iskustva iz Srbije. *Kriminalističke teme*, 5, 248-270.
- Stošić, L.V., i Janković, A.V. (2022). Cybercrime in the Republic of Serbia: Prevalence, Situation and Perspectives. *Kultura polisa*, 19(4), 82-99. <https://doi.org/10.51738/Kpolisa2022.19.4r.82sj>
- Shaw, A. M., Timpano, K. R., Tran, T. B., & Joormann, J. (2015). Correlates of Facebook Ssage Patterns: The Relationship between Passive Facebook Use, Social Anxiety Symptoms, and Brooding. *Computers in Human Behavior*, 48, 575-580. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.chb.2015.02.003>
- Šmakić, K. (2024). Uticaj digitalnih medijskih sistema na društvenu polarizaciju. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 46, 143-158. https://doi.org/10.18485/fdu_zr.2024.46.9
- Vuletić, D. (2017). *Sajber bezbednost. Integralna bezbednost Republike Srbije* (str. 169-184). Univerzitet Union – Nikola Tesla, Fakultet za poslovne studije i pravo, Fakultet za strateški i operativni menadžment.
- Wang, J., Chen, J, Wang, P., Zhang, S., Li, Q., Lu, S., & Xiao, J. (2024). Identifying Internet Addiction Profiles among Adolescents using Latent Profile Analysis: Relations to Aggression, Depression, and Anxiety. *Journal of Affective Disorders*, 359, 78-85. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2024.05.082>
- Yue, Y. Aibao, Z., & TingHao T. (2022). The Interconnections among the Intensity of Social Network Use, Anxiety, Smartphone Addiction and the Parent-child

Relationship of Adolescents: A Moderated Mediation Effect. *Acta Psychologica* 231/22, 3-8. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103796>

Internet izvori

- Barnhart, B. (2022). Social Media Demographics to Inform Your Brand's Strategy in 2022. *Sprout Social*. <https://sproutsocial.com/insights/new-social-media-demographics/>, stranici pristupljeno 4.3.2024.
- Cyberbullying Research Center (2024). What Is Cyberbullying. <https://cyberbullying.org/>, stranici pristupljeno 20.12.2024.
- Čuvam te (2024). Nacionalna platforma za prevenciju nasilja koje uključuje decu. <https://cuvamte.gov.rs/o-nama/o-nacionalnoj-platformi-za-prevenciju-nasilja-koje-uključuje-decu/>, stranici pristupljeno 8.6.2024.
- Hinduja, S., Patchin, W. J. (2024). *Cyberbullying: Identification, Prevention, and Response*. Cyberbullying research center. <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2024.pdf>, stranici pristupljeno 5.7.2024.
- Pacer National Bullying Prevention Center (2024). StopBulliing. Pacer. <https://www.pacer.org/bullying/info/cyberbullying/>, stranici pristupljeno 7.5.2024.
- Pajić, T. (2022, 11. mart). Parents Beware! Dangerous Challenges on Social Networks one of the Biggest Risks for Children and Teenagers! *Securitysee*. <https://www.securitysee.com/2022/03/roditelji-oprez-opasni-izazovi-na-drustvenim-mrezama-jedan-od-najvecih-rizika-za-decu-i-tinejdzere/>, stranici pristupljeno 4.3.2024.
- Politika (2023, 3. oktobar) Projekat „Sajber nasilje i bezbednost mladih”. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/575243/Projekat-Sajber-nasilje-i-bezbednost-mladih>, stranici pristupljeno 18.4.2025. godine.
- Pew Research Center (2022). Teens and Cyberbullying 2022. *Help Guide*. <https://www.pewresearch.org/internet/2022/12/15/teens-and-cyberbullying-2022/>, stranici pristupljeno 11.4.2024.
- Robinson, L., & Segal, J. (2024). Cyberbullying How to Deal with Online Bullies. <https://www.helpguide.org/articles/abuse/cyberbullying-dealing-online-bullies.htm>, stranici pristupljeno 5.7.2024.
- Statista (2024). Digital Population. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>, stranici pristupljeno 15.7.2024.

UNFPA (2022). *Ispred ekrana*. Istraživanje o rodno zasnovanom nasilju u digitalnom prostoru. Udruženje Atina. https://serbia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ispred_ekrana_sa_koricom.pdf_stranici pristupljeno 5.4.2024.

Zhao, B., & Jin, C. (2023). Peer Relationships and Adolescent Internet Addiction: Variable-centred and Person-centred Approaches. *Children and Youth Services Review* 155. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0190740923004395>, stranici pristupljeno 5.12.2024.

GORDANA MIŠEV*

Social Interaction and Cyber Victimization among Secondary School Students

The constant and rapid changes in the digital era, along with improvements across all areas of modern life, have led to the emergence of new types of security threats, especially among young people. The misuse of information and communication technologies (ICT) has become a means of carrying out everyday violence against users of the Internet and social networks. The largest group of users, who are also the largest target group of bullies, are high school students. The subject of the paper is the use of the Internet and social media by high school students and their negative experiences in cyberspace. The paper aims to present research findings on the causes, prevalence and intensity of victimisation in cyberspace and its consequences on the health and safety of children and young people. Taking into account the results that indicate that high school students are at high risk of cyber victimisation, in the concluding remarks, attention was drawn to the patterns of social interaction in cyberspace, resulting from the lack of security culture and insufficient digital literacy.

Keywords: victimisation, cyberbullying, schools, social interaction.

* Dr Gordana Mišev is an Assistant professor at the Faculty of Diplomacy and Security. E-mail: gmisev77@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8525-088X>

TEMIDA
2025, vol. 28, br. 3, str. 419-438
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2503419T>
Originalni naučni rad
Primljeno: 24.3.2025.
Odobreno za štampu: 17.12.2025.

The Protection of Crime Victims in Contemporary Justice Systems: Legal Frameworks, Institutional Innovations, and Societal Challenges

OLGA TEŠOVIĆ*

The protection of crime victims has evolved into a central pillar of modern justice systems, reflecting a growing consensus on the need to uphold victims' rights, dignity, and well-being. This paper critically examines the legal, institutional, and societal dimensions of victim protection, with an emphasis on the persistent gap between formal rights and their practical implementation. Drawing on comparative insights from various jurisdictions, the study explores the effectiveness of multidisciplinary and trauma-informed approaches, as well as the potential of problem-solving and restorative justice models in fostering victim-centred justice. The findings reveal that effective protection requires not only robust legal frameworks but also integrated institutional support, societal change, and sustained professional training. Based on this analysis, the paper offers evidence-based policy recommendations aimed at strengthening victim protection in contemporary legal systems.

Keywords: *victim protection, secondary victimisation, trauma-informed justice, multidisciplinary approach, problem-solving courts.*

* Dr Olga Tešović is an Independent Research Associate and Lecturer at Judicial Academy in Belgrade, Serbia. E-mail: otolgates@gmail.com. ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0005-3121-8752>

Introduction

The protection of crime victims has emerged as a pivotal issue in contemporary legal, criminological, and human rights discourse. Modern justice systems increasingly recognise that victims are not merely passive participants but key stakeholders whose rights, dignity, and well-being must be actively safeguarded (Doak, 2005). Despite the advancements in international human rights standards, such as the United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (UN, 1985) and the European Union Directive 2012/29/EU establishing minimum standards on the rights, support, and protection of victims of crime, the practical implementation of these norms remains uneven (European Union, 2012).

One of the persistent challenges is achieving a balance between the protection of victims and the safeguarding of fair trial rights for the accused. This tension is compounded by the phenomenon of secondary victimisation, where victims are subjected to additional harm through their interactions with the criminal justice system itself, including insensitive questioning, lengthy proceedings, and scepticism about their credibility (Herman, 2003; McGlynn & Westmarland, 2019; Varona, 2024). Secondary victimisation undermines the very principles that victim-centred reforms aim to uphold, further discouraging victims from participating in the legal process (Prović, 2024).

Moreover, existing research underscores that legal protections alone are insufficient without robust institutional mechanisms and societal support (Butorac & Kikić, 2024; Haverkamp & Hohendorf, 2023). Effective victim protection requires a multidisciplinary approach, integrating legal, psychological, and social services to address the complex and intersecting needs of victims. Trauma-informed practices, which emphasise sensitivity to victims' psychological experiences, have been shown to reduce secondary victimisation and promote greater victim engagement in legal proceedings (Despotović & Tanasijević, 2023).

In addition, emerging restorative justice practices offer alternative mechanisms for addressing victims' needs by fostering dialogue, acknowledgement of harm, and community-based healing processes. Although restorative justice models are not without limitations, recent studies emphasise their potential to complement formal judicial mechanisms by fostering victim empowerment, encouraging offender accountability, and mitigating re-traumatisation (Campbell et al., 2024; McGlynn & Westmarland, 2019; Rugge, 2009).

Comparative analyses reveal significant disparities between countries in the implementation of victim-centred practices. While some jurisdictions, such as Sweden and the Netherlands, have developed integrated support systems characterised by inter-agency cooperation and comprehensive victim services, others continue to struggle with fragmented and underfunded protection mechanisms (Dokmanović, 2022; Luković Radaković, 2024).

This paper aims to identify and analyse key legal and institutional factors influencing the efficiency of victim protection, with particular attention to the adoption of multidisciplinary and trauma-informed models. Two questions are addressed: a) What are the key legal and institutional factors that contribute to effective victim protection in judicial systems? and b) How do multidisciplinary models and trauma-informed practices impact the reduction of secondary victimisation in different jurisdictions? By providing a comparative analysis based on recent empirical studies and policy frameworks, this paper seeks to enrich the existing literature and offer practical recommendations for improving victim protection in contemporary judicial systems.

Legal and institutional framework for victim protection

The legal and institutional protection of crime victims has evolved significantly since the late 20th century, driven by the growing recognition of victims' rights as integral to the pursuit of justice. Landmark international instruments, most notably the United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (1985)¹ and the Council of Europe Recommendation R(85)11², provided the impetus for embedding victim rights into the architecture of national legal systems. The legally binding Directive 2012/29/EU³ further reinforced this trajectory, mandating comprehensive standards for the treatment, protection, and participation of victims within European Union member states.

¹ United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted on November 29, 1985, by General Assembly Resolution 40/34.

² Council of Europe Recommendation No. R (85) 11 of the Committee of Ministers to Member States on the Position of the Victim in the Framework of Criminal Law and Procedure, adopted by the Committee of Ministers on 28 June 1985 at the 387th meeting of the Ministers' Deputies

³ European Union Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime

Although these instruments have considerably advanced the normative framework surrounding victims' rights, the translation into effective domestic protections has been uneven. Numerous studies reveal a persistent implementation gap between the formal enshrinement of rights and their practical realisation within judicial systems (Doak, 2005). While legislative reforms have proliferated, challenges remain in operationalising these rights in a manner that meaningfully supports victims throughout their engagement with the criminal justice system.

Examining the experiences of different jurisdictions elucidates both the successes and limitations inherent in this process. Sweden serves as an exemplar of best practices, where victim support services are fully integrated into the justice process. Institutions such as *Brottsofferjouren* (Victim Support Sweden) provide a coordinated array of legal, psychological, and social services, complemented by the provision of state-funded legal counsel for victims of serious crimes (Brottsofferjouren, 2025; Victim Support Europe, 2019). The model is further strengthened by systematic training of legal professionals in victim-sensitive practices and institutional frameworks for implementation, ensuring that procedural rights translate into substantive protections (OSCE/ODIHR, 2024).

A similarly robust framework is found in the Netherlands, where Victim Support Netherlands (*Slachtofferhulp Nederland*) functions as an essential pillar of the justice system. Here, early intervention ensures that victims are promptly informed of their rights and entitlements, facilitating access to necessary support services from the outset of criminal proceedings. Victim Support Netherlands has established a combined support model, offering both legal advice and emotional assistance to individuals navigating the judicial process (Victim Support Europe, 2024). Innovations such as the formal incorporation of Victim Impact Statements into trial proceedings reflect efforts to enhance victims' participatory rights and offer them a structured opportunity to articulate the harm suffered, thereby reinforcing procedural justice and victim agency (Bosma et al., 2021).

However, a comparison with jurisdictions such as Serbia reveals the enduring challenges of bridging the gap between normative aspirations and institutional realities. Although legislative reforms, notably the adoption of amendments aligning with the EU Victims' Rights Directive, have laid the groundwork for improved victim protection, deficiencies persist in practice (Ćopić & Šaćiri, 2020). Limited institutional capacity, insufficient training of

judicial actors, and the uneven geographic distribution of support services undermine the effectiveness of these reforms, leaving many victims without meaningful access to justice (Dokmanović, 2022; Luković Radaković, 2024).

Further insight can be gained from examining developments in Germany, where the enactment of the Victim Protection Improvement Act (*Opferschutzgesetz*, 2016) has expanded procedural rights for victims, particularly in sensitive cases such as human trafficking and gender-based violence (Haverkamp & Hohendorf, 2023). Despite such progress, implementation challenges persist, reflecting broader European trends highlighted by the European Commission's 2020 report on the enforcement of the Victims' Rights Directive, which points to inconsistencies in service provision and shortcomings in individualised needs assessments (European Commission, 2020).

Looking beyond Europe, jurisdictions like Canada and Australia offer instructive examples of advanced victim-centred frameworks. Canada's Victims Bill of Rights (2015) and Australia's Victims' Rights and Support Act (2013) articulate comprehensive rights to information, protection, participation, and restitution. However, critiques underline the difficulties in ensuring consistent application across decentralised systems and the persistent access barriers faced by marginalised populations (Department of Justice Canada, 2017; Lloyd et al., 2023).

These comparative insights underscore a critical lesson: while the codification of victims' rights represents a significant normative achievement, it is not sufficient in itself. Effective victim protection necessitates not only comprehensive legal frameworks but also institutional arrangements capable of delivering these protections in practice. This requires sustained investment in professional training, the development of multidisciplinary support infrastructures, and the adoption of victim-centred procedural adaptations. As demonstrated by the experiences of Sweden, the Netherlands, and Germany, the institutionalisation of trauma-informed and multidisciplinary practices can significantly enhance the efficacy of victim protection measures.

In Serbia, however, persistent challenges remain. Fragmentation of services, resource disparities between urban and rural areas, and cultural barriers within legal institutions continue to impede the realisation of victim rights (Randelović et al., 2023). Furthermore, the absence of trauma-informed judicial practices often results in secondary victimisation, undermining victims' trust in the justice system (Milosavljević-Đukić & Ignjatović, 2024).

Nevertheless, emerging trends offer grounds for cautious optimism. The proliferation of integrated victim support centres, the expansion of participatory mechanisms such as Victim Impact Statements, and the growing emphasis on trauma-informed legal practices reflect an evolving understanding of what victim-centred justice requires.

In sum, the development of an effective legal and institutional framework for victim protection demands a comprehensive approach that goes beyond formal legislative enactments. It must encompass a commitment to institutional reform, professional development, and cultural change - all aimed at ensuring that victims are not merely acknowledged within the justice process but are actively supported and empowered.

Multidisciplinary approaches and trauma-informed practices

As the complexity of crime victimisation becomes increasingly apparent, it has become evident that traditional adversarial legal frameworks, although crucial for safeguarding the rights of the accused, often fall short in addressing the multifaceted needs of victims. Consequently, a growing body of scholarship and policy innovation emphasises the necessity of multidisciplinary and trauma-informed approaches within judicial systems. These approaches seek to transcend the conventional limitations of criminal proceedings by integrating legal, psychological, and social support services, thereby mitigating the risk of secondary victimisation and fostering more meaningful victim participation.

A multidisciplinary approach in victim protection refers to coordinated interventions among legal, health, social, and psychological services aimed at addressing the comprehensive needs of victims. These models emphasise cooperation across agencies and sectors (Victim Support Europe, 2024). A trauma-informed approach, on the other hand, recognises the prevalence and impact of trauma and seeks to create environments that do not re-traumatise victims. Such practices promote safety, trustworthiness, peer support, and empowerment in institutional settings (National Child Traumatic Stress Network, 2019; Holder, 2018). Trauma-informed judicial practices, grounded in a robust body of psychological research, are predicated on the understanding that victimisation often results in profound and lasting psychological harm (Herman, 2003). Traditional courtroom procedures, characterised

by adversarial cross-examinations, procedural delays, and public scrutiny, can re-traumatise victims, compounding their suffering and deterring future engagement with the legal system. As a response, trauma-informed models advocate for procedural adaptations such as the use of remote testimony technologies, the minimisation of repetitive questioning, and the provision of trained support persons throughout the legal process (Haverkamp & Hohendorf, 2023; McGlynn & Westmarland, 2019).

Empirical evidence from jurisdictions that have adopted trauma-informed methodologies demonstrates their efficacy. In Germany, mandatory training for judges and prosecutors on the psychological impact of victimisation has been correlated with improved courtroom experiences for victims of intimate partner violence and sexual assault (Haverkamp & Hohendorf, 2023). Similarly, Canada's expansion of specialised domestic violence courts incorporates trauma-informed practices by offering victims coordinated support services, judicial oversight of offender compliance with protective orders, and reduced procedural formalities (Department of Justice Canada, 2017).

In Spain, pilot programs based on a trauma-informed framework have introduced innovations such as victim accompaniment services during trials and dedicated courtrooms designed to ensure privacy and psychological comfort (Varona, 2024). Evaluations of these programs suggest that victims report greater satisfaction with the legal process and are more likely to participate fully in proceedings. Beyond procedural reforms, there is increasing recognition of the need for problem-solving courts, a judicial innovation aimed at addressing the underlying social, psychological, and structural issues that contribute to victimisation and offender recidivism. Although both restorative justice and problem-solving courts are designed to enhance the responsiveness of the justice system to victims' needs and to promote rehabilitation, they operate on fundamentally different premises. Restorative justice emphasises voluntary dialogue and mutual understanding between victim and offender, often outside formal judicial proceedings. In contrast, problem-solving courts are embedded within the judicial system and rely on coordinated, multidisciplinary interventions overseen by a judge to address the broader context of offending and victimisation (Holder, 2018; Seacrest, 2023; Tešović, 2024).

The relevance of the problem-solving court model to victim protection lies in its holistic orientation. Rather than treating victims merely as witnesses or sources of evidence, these courts recognise their complex needs for safety,

psychological healing, and empowerment. In Australia, for instance, programs integrate trauma counselling, victim advocacy, and judicial monitoring within specialised family violence courts, significantly improving victim retention rates in legal proceedings (Lloyd et al., 2023). In the United Kingdom, problem-solving approaches have been embedded in Integrated Domestic Abuse Courts (IDACs), where a single judge handles criminal, civil, and family matters arising from domestic abuse incidents. This integrated model significantly reduces the procedural burden on victims and fosters a consistent, informed judicial response to their complex needs (Scottish Government, 2020).

Despite these promising developments, challenges to the widespread adoption of multidisciplinary and trauma-informed practices persist. Resource constraints, institutional inertia, and the entrenched adversarial culture of many legal systems act as significant barriers. Moreover, scholars warn that while victim-centred and therapeutic approaches enhance support services, they must be carefully implemented to avoid encroaching on defendants' procedural safeguards, thus requiring a nuanced balance between restorative innovation and due process (Doak, 2005; McGlynn & Westmarland, 2019).

Nevertheless, the weight of empirical research supports the contention that a trauma-informed, multidisciplinary approach significantly enhances the efficacy of victim protection mechanisms. It offers not only immediate psychological benefits to victims but also broader systemic advantages, including increased victim cooperation, higher rates of conviction, and enhanced public trust in the justice system (National Child Traumatic Stress Network, 2019). Ultimately, the adoption of such models signifies a paradigmatic shift in the understanding of justice, not merely as retribution or procedural formality but as a holistic process aimed at restoring the dignity and agency of those harmed by crime. The integration of trauma-informed and problem-solving approaches, as demonstrated in the experiences of Germany, Canada, Spain, Australia, and the United Kingdom, offers a compelling blueprint for jurisdictions seeking to enhance their victim protection frameworks in accordance with both empirical evidence and normative principles of justice.

Societal attitudes and the challenge of secondary victimisation

While legal reforms and institutional innovations have undeniably advanced the protection of crime victims, the broader societal context in which these reforms are implemented remains a decisive factor in their ultimate efficacy. Public attitudes toward victims, and, crucially, the entrenched cultural narratives that shape these attitudes, exert a profound influence on both victims' willingness to engage with the legal system and the manner in which they are treated once they do.

Victim-blaming narratives, rooted in deep-seated gender stereotypes, cultural prejudices, and misconceptions about victim behaviour, continue to undermine efforts to create a truly victim-centred justice system. Studies across diverse legal contexts consistently demonstrate that victims, particularly of sexual and domestic violence, are often subjected to implicit or explicit scepticism, with their credibility questioned based on irrelevant or prejudicial factors such as past behaviour, relationship history, or personal characteristics (Jordan, 2004; McGlynn & Westmarland, 2019).

The phenomenon of secondary victimisation, wherein victims experience further harm through their interactions with the criminal justice system, illustrates the pernicious effects of such attitudes. Secondary victimisation manifests in various forms: insensitive questioning by police and prosecutors, delays in proceedings that prolong psychological distress, and judicial procedures that compel victims to repeatedly recount traumatic experiences in hostile environments (Herman, 2003; Prović, 2024). These experiences not only exacerbate the trauma associated with the original victimisation but also discourage victims from participating in legal processes, thus undermining the very goals of justice.

Empirical evidence points to the persistence of secondary victimisation even in jurisdictions with otherwise robust legal protections for victims. In Germany, despite progressive legislation, qualitative research reveals that victims of intimate partner violence often encounter scepticism and minimisation of their experiences from legal actors (Haverkamp & Hohendorf, 2023). In Canada, similar challenges have been documented, particularly among indigenous populations, where systemic discrimination compounds the risk of secondary victimisation (Department of Justice Canada, 2017). The situation is further complicated in countries undergoing transitional justice processes,

such as Serbia, where residual cultural norms and institutional inertia continue to impede the full realisation of victim rights, despite formal legal alignment with international standards (Ćopić & Šaćiri, 2020; Luković Radaković, 2024). Research indicates that in such contexts, victims frequently perceive the legal system as inaccessible, biased, and ultimately hostile, thereby eroding public confidence in the rule of law (Dokmanović, 2022).

Efforts to address secondary victimisation must therefore extend beyond procedural reforms and encompass broader cultural change. Educational initiatives targeting law enforcement personnel, legal professionals, and the general public are essential for dismantling harmful stereotypes and fostering a more supportive environment for victims. In Germany, for example, mandatory training on trauma-informed practices has been instrumental in reducing the incidence of secondary victimisation, particularly in cases of gender-based violence (Haverkamp & Hohendorf, 2023). Public awareness campaigns can also play a transformative role. Australia's "Stop it at the Start" campaign, aimed at challenging the societal norms that condone disrespect toward women, has demonstrated measurable success in shifting public attitudes and reducing tolerance for gender-based violence (Lloyd et al., 2023). Similarly, Spain has implemented comprehensive national strategies to combat gender stereotypes and promote victim empowerment, contributing to increased reporting rates and improved legal outcomes (Varona, 2024).

However, cultural change is inherently slow and complex. Deeply entrenched social norms are resistant to rapid transformation, particularly when reinforced by institutional practices and systemic inequalities. In addition to institutional and procedural reforms, alternative justice models offer important insights into how secondary victimisation can be mitigated. In this context, the importance of restorative justice models has gained increasing attention. Restorative justice, by emphasising dialogue, acknowledgement, and community engagement, offers an alternative paradigm that prioritises the victim's voice and fosters healing. Recent evidence suggests that such models can promote mutual accountability and psychological closure, particularly in cases involving youth offenders (McGlynn & Westmarland, 2019; Seacrest, 2023).

Programs in New Zealand and Canada have demonstrated that when implemented carefully and voluntarily, restorative justice can offer victims a greater sense of closure and empowerment than traditional legal proceedings. In New Zealand, evaluations of family group conferencing within cases

of family violence reveal that victims report higher satisfaction, a sense of procedural fairness, and emotional relief following restorative sessions (Ministry of Justice, 2023). Similarly, Canadian research shows that victims who participate in restorative justice programs often experience increased empowerment, a reduction in anger, and diminished levels of fear, contributing to their psychological recovery and willingness to engage with the justice system (Rugge, 2009). While restorative justice has been subject to critical scrutiny, more recent evaluations, such as those by McGlynn and Westmarland (2019) and Rugge (2009), highlight both the transformative potential and the inherent limitations of its broader implementation, particularly in cases involving vulnerable victims or serious forms of violence. Nevertheless, restorative approaches are not without critics. Concerns persist regarding the potential for power imbalances, particularly in cases of intimate partner violence, and the risk of re-traumatisation if processes are not properly facilitated (McGlynn & Westmarland, 2019). As such, restorative justice should be viewed not as a panacea but as a complementary mechanism within a broader framework of victim-centred reforms.

In sum, the challenge of secondary victimisation underscores the limitations of legal reforms when they are not accompanied by deeper societal and cultural transformations. Effective victim protection requires a holistic approach that addresses not only procedural injustices but also the social structures and cultural narratives that perpetuate victim marginalisation. Only by confronting these underlying dynamics can justice systems move beyond formal compliance and towards genuine inclusivity and responsiveness to the needs and experiences of victims.

Discussion and policy recommendations

The preceding analysis has elucidated the multifaceted dimensions of victim protection within contemporary justice systems, revealing both the achievements and limitations of current legal, institutional, and societal responses. Against this backdrop, the central research questions of this study, regarding the key legal and institutional factors that contribute to effective victim protection, and the role of multidisciplinary and trauma-informed approaches in mitigating secondary victimisation, can now be addressed with greater precision.

The first question, concerning the foundational elements of effective victim protection, underscores the necessity of a robust legal framework aligned with international standards, but also points to the critical importance of institutional structures capable of translating formal rights into tangible support mechanisms. The comparative analysis of jurisdictions such as Sweden and the Netherlands illustrates that the codification of victim rights, while necessary, is insufficient without the establishment of integrated support services, specialised legal representation, and systematic professional training (van Dijk, 2009). These jurisdictions exemplify how a victim-centred orientation within institutional frameworks fosters not only compliance with international norms but also enhances the practical realisation of victims' rights. However, the analysis also reveals that even in systems with progressive legislation, challenges persist in achieving equitable access to protection services, particularly for marginalised and vulnerable populations. Serbia and other transitional societies exemplify the difficulties inherent in bridging the gap between legal norms and institutional realities, where limited resources, insufficient training, and residual cultural barriers impede the full operationalisation of victim-centred justice (Ćopić & Šaćiri, 2020; Luković Radaković, 2024). This disparity highlights the critical role of institutional capacity-building, resource allocation, and continuous professional development as non-negotiable components of any effective victim protection regime.

The second question, focusing on the role of multidisciplinary and trauma-informed approaches, brings into sharper relief the transformative potential of these models in enhancing victim protection and reducing secondary victimisation. Empirical evidence from Germany, Canada, and Australia demonstrates that trauma-informed practices, such as sensitive interviewing techniques, victim accompaniment services, and the use of remote testimony, not only alleviate the psychological burdens faced by victims but also contribute to higher rates of victim participation and satisfaction with the legal process (Herman, 2003; Haverkamp & Hohendorf, 2023; Lloyd et al., 2023). Moreover, the integration of problem-solving courts, as explored by Tešović (2024), offers a paradigmatic example of how therapeutic jurisprudence can be operationalised to address the complex needs of victims. By fostering multidisciplinary collaboration among legal professionals, psychologists, and social workers, problem-solving courts create a more supportive and responsive judicial environment, thereby enhancing both procedural justice and substantive outcomes.

Nonetheless, the implementation of these approaches is not without challenges. Resource constraints, institutional resistance, and concerns about the potential erosion of defendants' procedural rights must be carefully managed. A balanced approach is required, one that safeguards due process while simultaneously ensuring that victims are not subjected to further harm through their engagement with the justice system (Campbell et al., 2024; McGlynn & Westmarland, 2019).

In light of these findings, several policy recommendations emerge as critical for advancing victim protection:

- 1) First, there is an urgent need to institutionalise trauma-informed training for all actors within the criminal justice system - including police officers, prosecutors, defence attorneys, and judges. Such training must go beyond formal compliance to foster genuine attitudinal change, equipping legal professionals with the skills and sensitivities necessary to engage constructively with victims.
- 2) Second, jurisdictions should establish multidisciplinary victim support centres, modelled on best practices from Sweden and the Netherlands, to provide comprehensive services under one roof. These centres should offer legal assistance, psychological counselling, social support, and protective services, thereby minimising the procedural burden on victims and enhancing accessibility.
- 3) Third, national action plans must be developed to ensure the uniform implementation of victim rights, with particular attention to addressing disparities in service provision across urban and rural areas. These plans should be informed by regular empirical evaluations and grounded in participatory consultations with victims and victim advocacy organisations.
- 4) Fourth, sustainable funding mechanisms must be secured to support victim services, recognising that underfunding not only undermines the effectiveness of existing programs but also signals a lack of political commitment to victim protection.
- 5) Fifth, public education campaigns are essential for challenging societal stereotypes and fostering a culture of victim empowerment. Drawing on the successes of campaigns in Australia and Spain, such initiatives should aim to dismantle victim-blaming narratives and promote positive representations of victims within the public consciousness.

Finally, while restorative justice programs hold promise as complementary mechanisms for addressing the psychological needs of victims, their implementation must be carefully structured to ensure voluntariness, safeguard against power imbalances, and maintain the integrity of the legal process (McGlynn & Westmarland, 2019).

Collectively, these recommendations advocate for a comprehensive, multi-layered approach to victim protection, one that transcends formalistic legal reforms and engages with the deeper institutional and cultural dynamics that shape victims' experiences of justice. Only through such an integrated strategy can justice systems move towards fulfilling their dual obligations: to uphold the rights of the accused and to ensure that victims are treated with the dignity, respect, and support they rightfully deserve.

A comparative look at adversarial and inquisitorial legal systems reveals structural differences in the role and rights of victims. In inquisitorial systems, such as those in Sweden or the Netherlands, victims tend to have a more active role in proceedings, supported by integrated legal and social services (Bosma et al., 2021; Victim Support Europe, 2024). In contrast, adversarial systems like those in the UK, Canada, and Australia have introduced complementary mechanisms – such as problem-solving courts or formal victim statements – to enhance victim participation without disrupting the procedural balance (Lloyd et al., 2023; Holder, 2018; McGlynn & Westmarland, 2019). These systemic differences influence not only procedural rights but also the level of institutional support available to victims.

A review of these jurisdictions reveals a pattern that transcends procedural classifications. In inquisitorial systems, the structural integration of victim services, such as the provision of legal counsel, early psychological support, and trauma-informed professionals, is not merely a normative feature but correlates with higher levels of victim satisfaction, retention in proceedings, and reduced secondary victimisation. Conversely, adversarial systems, traditionally marked by the exclusion of victims from core courtroom processes, have responded through auxiliary innovations like problem-solving courts and restorative justice programs that aim to restore victim agency without undermining procedural safeguards (Seacrest, 2023). However, the effectiveness of these reforms often hinges less on their existence and more on how coherently they are embedded into broader institutional frameworks. This suggests that systemic design and implementation capacity play a decisive role in shaping victims' meaningful participation.

Conclusion

The protection of crime victims stands at the intersection of law, policy, and societal values, revealing the intricate interplay between formal legal rights and their substantive realisation in practice. This study has demonstrated that while significant strides have been made in codifying victims' rights at the international and national levels, the mere existence of legislative frameworks is insufficient to ensure meaningful protection. The answers to the research questions posed at the outset are clear: effective victim protection depends not solely on the adoption of legal norms but equally on the establishment of robust institutional infrastructures and the cultivation of multidisciplinary, trauma-informed practices that prioritise victim well-being.

Comparative analyses of jurisdictions such as Sweden, the Netherlands, Germany, Canada, and Australia underscore the critical importance of comprehensive support structures that extend beyond the courtroom, integrating legal, psychological, and social services in a coordinated manner. These models exemplify best practices that mitigate secondary victimisation and enhance victims' trust and engagement with the justice system. In contrast, experiences from transitional contexts like Serbia highlight the enduring challenges of operationalising victim-centred justice in environments marked by institutional inertia and cultural resistance.

Moreover, the findings emphasise that societal attitudes play an indispensable role in shaping victims' experiences of justice. Efforts to combat secondary victimisation must confront the pervasive cultural narratives that blame and marginalise victims, necessitating sustained educational initiatives and public awareness campaigns alongside procedural reforms.

The adoption of trauma-informed and problem-solving judicial models represents a paradigmatic shift from adversarial, offender-centred conceptions of justice to more holistic, inclusive frameworks that recognise and address the complex realities of victimisation. However, realising the full potential of these models requires political will, sustained investment, and an unwavering commitment to institutional and cultural transformation.

Ultimately, the path toward a truly victim-centred justice system demands an integrated, multifaceted strategy, in fact, the one that harmonises legal, institutional, and societal reforms. Only by embracing such a comprehensive approach can justice systems fulfil their fundamental obligation:

to deliver not merely formal justice but substantive healing, empowerment, and respect to those who have suffered harm. In doing so, they reaffirm the core principles of accountability, fairness, and human dignity that lie at the heart of the rule of law.

Literature

- Bosma, A. K., Groenhuijsen, M. S., & de Vries, M. (2021). *Victims' Participation Rights in the Post-Sentencing Phase: The Netherlands in Comparative Perspective*. *New Journal of European Criminal Law*, 12(2), 128-145. <https://doi.org/10.1177/20322844211008232>
- Butorac, K., & Kikić, S. (2024). Procjena i upravljanje rizikom od nasilja u obitelji [Assessment and Management of the Risk Factors of Domestic Violence]. *Temida*, 27(2), 171-199. <https://doi.org/10.2298/TEM2402171B>
- Campbell, R., Gregory, K., Engleton, J., Javorka, M., & Goodman-Williams, R. (2024). "This Time It Was Different:" Creating a Multidisciplinary, Trauma-Informed, Victim-Centered Approach to Sexual Assault Cold Case Investigations and Prosecutions. *Journal of Interpersonal Violence*, 40(15-16), 3639-3662. <https://doi.org/10.1177/08862605241284068>
- Council of Europe. (1985). *Recommendation No. R (85) 11 of the Committee of Ministers to Member States on the Position of the Victim in the Framework of Criminal Law and Procedure*. Adopted by the Committee of Ministers on 28 June 1985 at the 387th meeting of the Ministers' Deputies. *Council of Europe*
- Ćopić, S., & Šaćiri, B. (2020). Stavovi stručnjaka i stručnjakinja u Srbiji o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju: Rezultati istraživanja [Attitudes of Professionals in Serbia on Gender Equality and Gender-Based Violence: Research Results]. *Temida*, 23(2), 169–201. <https://doi.org/10.2298/TEM2002169C>
- Despotović, V., & Tanasijević, J. (2023). Uticaj pandemije COVID-19 na porodično funkcionisanje i procena potrebe za psihosocijalnom podrškom [The Impact of the COVID-19 Pandemic on Family Functioning and Psycho-Social Support Needs]. *Temida*, 26(2), 237-261. <https://doi.org/10.2298/TEM2302237D>
- Doak, J. (2005). Victims' Rights in Criminal Trials: Prospects for Participation. *Journal of Law and Society*, 32(2), 294-316. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2005.00325.x>
- Dokmanović, M. (2022). Afirmativno istraživanje i mogućnosti njegove primene u programima podrške žrtava [Appreciative Inquiry and Victim Support Programmes]. *Temida*, 25(1), 27-51. <https://doi.org/10.2298/TEM2201027D>

- European Commission (2020). *Report on the Implementation of Directive 2012/29/EU*. Publications Office of the European Union.
- European Union Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 Establishing Minimum Standards on the Rights, Support and Protection of Victims of Crime. *Official Journal of the European Union*, L315, 57-73.
- Haverkamp, R., & Hohendorf, I. (2023). Intimate Partner Violence in Germany Before and During the COVID-19 Pandemic. *Temida*, 26(2), 189-210. <https://doi.org/10.2298/TEM2302189H>
- Herman, J. L. (2003). The Mental Health of Crime Victims: Impact of Legal Intervention. *Journal of Traumatic Stress*, 16(2), 159-166. <https://doi.org/10.1023/A:1022847223135>
- Holder, R. (2018). *Just Interests: Victims, Citizens and the Potential for Justice*. Routledge
- Jordan, J. (2004). Beyond Belief? Police, Rape and Women's Credibility. *Criminal Justice*, 4(1), 29-59. <https://doi.org/10.1177/1466802504042222>
- Luković Radaković, M. (2024). Analiza rada službe VDS Info i podrška žrtvama u proteklih 20 godina [Analysis of the Work of the VDS Info and Victim Support Service Over the Past 20 Years]. *Temida*, 27(2), 245-280. <https://doi.org/10.2298/TEM2402245L>
- McGlynn, C., & Westmarland, N. (2019). Kaleidoscopic Justice: Sexual Violence and Victim-Survivors' Perceptions of Justice. *Social & Legal Studies*, 28(2), 179-201. <https://doi.org/10.1177/0964663918761200>
- Milosavljević-Đukić, I., & Ignjatović, T. (2024). Da li prepoznavamo decu svedoke porodičnog nasilja kao žrtve [Do we recognize child witnesses of domestic violence as victims?] *Temida*, 27(2), 221-244. <https://doi.org/10.2298/TEM2402221M>
- Prović, I. (2024). Dinamika nasilnih partnerskih odnosa – Začarani krug nasilja. [Dynamics of Intimate Partner Violence - Cycle of Abuse. *Temida*, 27(3), 401-420. <https://doi.org/10.2298/TEM2403401P>
- Ranđelović, V., Šebek, V., Soković, S., & Janjić, V. (2023). Nasilje u porodici tokom pandemije COVID-19 na teritoriji Kragujevca: Pandemija unutar pandemije? [Domestic Violence during the COVID-19 Pandemic in the Territory of Kragujevac: A Pandemic within a Pandemic?] *Temida*, 26(1), 25-44. <https://doi.org/10.2298/TEM2301025R>
- Tešović, O. (2024). Problem-Solving Courts in Comparative Law: Combination of Therapy and Responsibility. *NBP: Nauka, bezbednost, policija*, 29(2), 134-150. <https://doi.org/10.5937/nabepo29-48482>

United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted on November 29, 1985, by General Assembly Resolution 40/34. United Nations.

Varona, G. (2024). The Right to Accompaniment by a Person of the Victim's Choice as a Key Right to Avoid Secondary Victimization: Exploratory Qualitative Research in Spain. *Temida*, 27(1), 71-94. <https://doi.org/10.2298/TEM2401071V>

van Dijk, J. (2009). Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16(1), 1-33. <https://doi.org/10.1177/026975800901600101>

United Nations (1985). *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. General Assembly Resolution A/RES/40/34 of 29 November 1985. *Official Records of the General Assembly, 40th Session, Supplement No. 53 (A/40/53), Annex*

Internet izvori

Brottsofferjouren - Victim Support Sweden (2025). *About Us*. <https://www.brottsofferjouren.se/en/victim-support/>, page accessed 4.8.2025.

Department of Justice Canada (2017). *Victims of Crime Research Digest - Issue No. 10*. Government of Canada. <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/cj-jp/victim/rd10-rr10/rd10-rr10.pdf>, page accessed 4.8.2025.

Lloyd, J., Dembele, L., Dawes, C., Jane, S., & Macmillan, L. (2023). *The Australian National Research Agenda to End Violence against Women and Children (ANRA) 2023–2028*. ANROWS. <https://www.anrows.org.au/publication/australian-national-research-agenda-to-end-violence-against-women-and-children/anra-2023-2028/>, page accessed 4.8.2025.

Ministry of Justice (2023). *Restorative Justice in Cases of Family Violence and Harm – Learnings from the Porirua Model*. New Zealand Government. <https://www.wgtn.ac.nz/restorative-justice/research-evaluation/reports-and-publications/family-violence-and-harm/the-porirua-model-final-report-1-pdf>, page accessed 4.8.2025.

National Child Traumatic Stress Network (2019). *Trauma-Informed Resource for Prosecution Involving Juveniles*. National Center for Child Traumatic Stress. <https://www.nctsn.org/resources/trauma-informed-resource-for-prosecution-involving-juveniles>, page accessed 4.8.2025.

-
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2024). *National Frameworks to Address Hate Crime in Sweden*. <https://hatecrime.osce.org/national-frameworks-sweden>, page accessed 4.8.2025.
- Rugge, T. (2009). *Canadian Research on Restorative Justice in Criminal Matters: An Update*. Canadian Research.
- <https://www.civresearchinstitute.com/online/PDF/Canadian%20Research%20on%20Restorative%20Justice%20in%20Criminal%20Matters.pdf>, page accessed 4.8.2025.
- Seacrest, L. (2023). *Justice for all: How restorative justice mutually benefits victims and youth*. R Street Policy Study No. 294. <https://www.rstreet.org/wp-content/uploads/2023/09/Final-Study-No.-294.pdf>, page accessed 4.8.2025.
- Scottish Government (2020). *Domestic Abuse Courts: Evidence of the Effectiveness of Integrated Domestic Abuse Courts*. <https://www.gov.scot/publications/evidence-effectiveness-integrated-domestic-abuse-courts/>, page accessed 4.8.2025.
- Victim Support Europe (2019). *Best Practices in Victims' Support: Sweden* (VOCIARE National Report). https://victim-support.eu/wp-content/files_mf/1568031364VOCIARE_National_Report_Sweden_interactive.pdf, page accessed 4.8.2025.
- Victim Support Europe (2024). *COVIS Handbook of Best Practice for Court-based Support- Practical Guidelines and Recommendations*. Victim Support Europe. https://victim-support.eu/wp-content/uploads/2024/10/COVIS-Handbook-of-Best-Practice-for-Court-based-Support_FINAL.pdf, page accessed 4.8.2025.

Zaštita žrtava krivičnih dela u savremenim pravosudnim sistemima: Pravni okviri, institucionalne inovacije i društveni izazovi

Zaštita žrtava krivičnih dela postala je centralni stub savremenih pravosudnih sistema, uz rastući konsenzus o potrebi poštovanja prava, dostojanstva i dobrobiti žrtava. Ovaj rad kritički razmatra pravne, institucionalne i društvene aspekte zaštite žrtava, sa fokusom na raskorak između formalnih prava i njihove primene u praksi. Komparativnim uvidima iz različitih pravosudnih sistema analiziraju se efikasnost multidisciplinarnih i trauma-informisanih pristupa, kao i potencijal problem-solving i restorativnih modela pravde u unapređenju pravosuđa usmerenog žrtvama. Rezultati ukazuju da su za efektivnu zaštitu potrebni ne samo čvrsti pravni okviri, već i integrisana institucionalna podrška, društvene promene i kontinuirana edukacija profesionalaca. Na osnovu analize, rad formuliše preporuke za politike usmerene na unapređenje zaštite žrtava u savremenim pravosudnim okvirima.

Ključne reči: zaštita žrtava, sekundarna viktimizacija, trauma-informisano pravosuđe, multidisciplinarni pristup, problem-solving sudovi

* Dr Olga Tešović je naučna saradnica i predavačica na Pravosudnoj akademiji u Beogradu, Srbija. E-mail: otolgates@gmail.com. ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0005-3121-8752>

TEMIDA
2025, vol. 28, br. 3, str. 439-457
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2503439C>
Originalni naučni rad
Primljeno: 12.8.2025.
Odobreno za štampu: 17.12.2025.

Mobing u sistemu socijalne zaštite: Pregled rezultata dosadašnjih istraživanja

PETAR ČOLIĆ*

Mobing predstavlja ozbiljan oblik viktimizacije na radnom mestu, ali ostaje nedovoljno istražen u sistemu socijalne zaštite. Predmet ovog rada je sistematski prikaz rezultata dosadašnjih istraživanja o mobingu, sa posebnim fokusom na sistem socijalne zaštite. Cilj rada je analiza nalaza međunarodnih istraživanja o prevalenci, oblicima, karakteristikama aktera, posledicama i strategijama suočavanja sa mobingom u sistemu socijalne zaštite, upoređivanje sa nalazima iz opšte radne populacije kako bi se razumele specifičnosti ovog sistema, te identifikovanje istraživačke praznine u domaćem kontekstu. Korišćen je sistematski pristup za pretragu literature u bazama PubMed, PsycINFO i Google Scholar, u periodu od maja do avgusta 2025. godine, obuhvatajući radove objavljene od 2000. do 2024. godine. Podaci su analizirani korišćenjem narativne sinteze, sa posebnim fokusom na komparativnu analizu nalaza iz socijalne zaštite i nalaza o mobingu generalno. Rezultati pokazuju visoku prevalencu mobinga u socijalnoj zaštiti (od 32% do 94%), potencijalno višu nego u drugim sektorima (od 8% do 52%). Dominantni oblici uključuju verbalnu agresiju, ponižavanje, ogovaranje i sistematsku izolaciju. Zlostavljači su najčešće neposredni rukovodioci (49%) i kolege (30%), pri čemu autoritarno liderstvo i nepodržavajuća organizaciona kultura predstavljaju ključne faktore rizika. Žrtve mobinga doživljavaju ozbiljne posledice na emocionalnom (anksioznost, depresija), socijalnom (izolacija, namera napuštanja posla) i psihosomatskom nivou (posttraumatski stresni poremećaj, hronični umor). U Srbiji gotovo da ne postoje empirijski podaci o mobingu u sistemu socijalne zaštite. Rad ukazuje na potrebu za sistematskim istraživanjima i u domaćem kontekstu, razvojem preventivnih

* Petar Čolić je doktorand na Univerzitetu u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. E-mail: petarcolic.ub@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-8255-3564>

programa prilagođenih specifičnostima ovog sistema i jačanjem institucionalne podrške zaposlenima.

Ključne reči: *mobing, socijalna zaštita, socijalni radnici, viktimizacija, posledice.*

Uvod

Nasilje na radnom mestu prisutno je u svim radnim sredinama i postaje sve veći problem širom sveta. Međutim, stvarna rasprostranjenost problema nije poznata zbog nedovoljnog prijavljivanja (Jatić et al., 2019), te mnogi slučajevi ostaju u domenu tamne brojke. Počeci proučavanja problema nasilja na radnom mestu vezuju se za početak 2000-tih godina, što je bilo uslovljeno promenom odnosa prema radniku i pravima radnika na tržištu rada (Đukanović, 2009). Nasilje na radnom mestu se definiše kao „svako izvršeno ili zaprećeno fizičko nasilje, uznemiravanje, zastrašivanje, ili bilo koje drugo preteće i ometajuće ponašanje koje se dešava na radnom mestu“ (Marčeta i Todorović, str. 2024: 229). Tokom svoje profesionalne karijere, zaposleni mogu doživeti jedan nasilni incident ili više, mogu biti izloženi jednoj vrsti nasilja ili kombinovanom nasilju (Fišeković-Kremić, 2016). U ovom radu fokus je upravo na psihološkom nasilju na radnom mestu, za koje se u daljem tekstu koristi pojam mobing.

Mobing se danas vezuje za ponašanja odraslih osoba i označava se kao socijalno-zdravstvena pojava povezana sa radnim mestom (Đukanović, 2009), odnosno moralno ili psihološko zlostavljanje pojedinca u profesionalnom okruženju (Demirag & Ciftci, 2017). Leymann, prvi autor koji se naučno bavio ovim pojmom, definiše ga kao psihički teror koji se ogleda u sistematski neprijateljskoj ili neetičkoj komunikaciji, usmerenoj ka pojedincu, sa ciljem njegove marginalizacije i dovođenja u poziciju bespomoćnosti, što traje najmanje šest meseci i dešava se barem jednom nedeljno (Gligorić, 2021). Za razliku od povremenih konflikata, mobing je namerno ponašanje usmereno na nanošenje štete i/ili prisilu da zaposleni napusti radno mesto (Prebiračević i sar., 2012), a odnosi se i na podsticanje ili navođenje drugih na takvo ponašanje (Fišeković-Kremić, 2016). Mobing ponekad poprima i elemente fizičkog nasilja, poput narušavanja ličnog prostora (Čizmić i Vukelić, 2010; Đukanović, 2009). Zbog svoje učestalosti i dugotrajnog karaktera, izaziva ozbiljne psihološke, psihosomatske i socijalne posledice.

Mobing, kao oblik nasilja na radnom mestu, javlja se i u javnom i privatnom sektoru. Postoje empirijski dokazi da je stopa mobinga veća u malim i srednjim preduzećima sa do 250 zaposlenih, u poređenju sa velikim kompanijama (Wolmerath, 2013, prema Todorović, 2017). Pored toga, neki istraživači smatraju da je mobing češće povezan sa sektorom bez profita, kao što su obrazovni i zdravstveni sistemi, nego sa velikim profitabilnim korporacijama (Todorović, 2017). Tema mobinga ostaje nedovoljno istražena u sistemu socijalne zaštite. U nedostatku specifičnih podataka za ovu profesiju, oslanjanje na podatke iz istraživanja mobinga u drugim profesijama može dovesti do nepotvrđenih pretpostavki o uzrocima i odgovarajućim intervencijama (Heugten, 2009). Uprkos sve većoj globalnoj prepoznatljivosti mobinga kao ozbiljnog oblika nasilja na radnom mestu, ovaj fenomen je u domaćem kontekstu nedovoljno istražen. U Srbiji je mobing danas pre prepoznat u korporacijama i privatnom sektoru, nego što je to u javnom sektoru. Kada je u pitanju javni sektor, pregledom literature može se zaključiti da su istraživanja u Srbiji bila prevashodno usmerena na mobing u zdravstvenom sistemu, dok za mobing u sistemu socijalne zaštite gotovo da nema istraživačkih podataka. Sa druge strane, često su u javnom diskursu prisutne teme vezane za sindrom sagorevanja radnika u sistemu socijalne zaštite. Pretpostavka od koje može da se pođe je da jedan od mogućih faktora sagorevanja u sistemu socijalne zaštite može da bude upravo iskustvo mobinga. Nekoliko studija razmatralo je sagorevanje kao potencijalnu negativnu posledicu mobinga (García et al., 2021).

Polazeći od toga, predmet ovog rada je sistematski pregled rezultata dosadašnjih istraživanja o mobingu, sa posebnim fokusom na sistem socijalne zaštite. Cilj rada jeste analiza nalaza međunarodnih istraživanja o prevalenci, oblicima, karakteristikama aktera, posledicama i strategijama suočavanja sa mobingom u sistemu socijalne zaštite, poređenje sa nalazima iz opšte radne populacije kako bi se razumele specifičnosti ovog sistema, i identifikovanje istraživačke praznine u domaćem kontekstu.

Metodologija rada

U radu je korišćen sistematski pristup za identifikaciju, procenu i sintezu relevantnih studija. U pregled su uključene studije koje ispituju mobing kod zaposlenih u sistemu socijalne zaštite, uključujući empirijske studije koje

koriste kvantitativne i kvalitativne metode, kao i teorijske i pregledne radove koji pružaju konceptualni okvir za razumevanje mobinga kao oblika viktimizacije. Kriterijumi uključivanja bili su: 1) studije koje se fokusiraju na mobing, njegovu prevalencu, oblike, faktore rizika, karakteristike aktera ili posledice u sistemu socijalne zaštite; 2) radovi objavljeni u naučnim časopisima ili zvaničnim izveštajima relevantnih institucija i 3) radovi objavljeni na engleskom i srpskom jeziku u periodu od 2000. do 2024. godine, uz selektivno uključivanje ranijih radova fundamentalnog značaja za razumevanje fenomena mobinga.

Studije su preuzete iz relevantnih akademskih baza podataka kao što su PubMed, PsycINFO i Google Scholar. Pretraga literature je obavljena u periodu od maja do avgusta 2025. godine, korišćenjem kombinacije ključnih reči: workplace bullying, mobbing, workplace harassment, social workers, social services, social protection, social welfare, social care workers, kao i na srpskom jeziku: mobing, zlostavljanje na radu, psihičko nasilje na radnom mestu, socijalna zaštita, socijalni radnici. Najpre su identifikovane potencijalne studije na osnovu naslova i apstrakta, a potom su preuzeti kompletni radovi koji su zadovoljili kriterijume za uključivanje, kako bi se potvrdila njihova relevantnost. Podaci su analizirani korišćenjem narativne sinteze, koja omogućava integraciju rezultata iz različitih studija i identifikaciju ključnih obrazaca u nalazima, kao i praznina u literaturi. Posebna pažnja je posvećena komparativnoj analizi rezultata o mobingu u sistemu socijalne zaštite naspram rezultata o mobingu generalno, odnosno na opštu radnu populaciju. Poštovana su autorska prava, a svi citati i reference su navedeni u skladu sa APA standardom citiranja.

Rasprostranjenost i struktura mobinga u socijalnoj zaštiti

Rasprostranjenost mobinga

Sveobuhvatna analiza istraživanja fenomena mobinga u svetu pokazuje da rezultati o rasprostranjenosti ne odgovaraju pravom stanju i raširenosti problema u praksi (Dudić, 2018). Novija istraživanja potvrđuju visoku prevalencu mobinga u socijalnoj zaštiti. Scaramuzzino (2024) je na uzorku od 523 socijalna radnika u Švedskoj utvrdila da su zaposleni izloženi različitim oblicima nasilja, među kojima je svega 9,8% izjavilo da je bilo izloženo mobingu od strane kolega na radnom mestu. Ranija istraživanja su pokazala nešto

drugačije podatke. Whitaker (2012) je sprovela kvantitativno i kvalitativno istraživanje o mobingu u socijalnoj zaštiti, na uzorku od 111 socijalnih radnika u Vašingtonu (SAD) i došla je do podatka da je 58% ispitanika doživelo barem jedan oblik mobinga tokom godine koja je prethodila istraživanju. U jednom američkom istraživanju, Cassie i Crank (2018) su došle do podatka da je 32% ispitanika, koji su bili zaposleni u sistemu socijalne zaštite, navelo da je izloženo mobingu na nedeljnom nivou. Shier i saradnici (2018) su sproveli istraživanje o interpersonalnim relacijama i mobingu u Alberti (Kanada), na uzorku od 674 radnika u oblasti socijalne zaštite. Rezultati su pokazali visoku učestalost negativnih radnih interakcija između zaposlenih, pri čemu je više od 50% ispitanika izjavilo da su tokom prethodne godine doživeli mobing. Prikazani rezultati ukazuju na visoke stope izloženosti mobingu u socijalnoj zaštiti što nameće pitanje da li su stope specifične za sistem socijalne zaštite ili odražavaju opštu rasprostranjenost mobinga u radnoj populaciji. Kako bi se procenio rizik za sistem socijalne zaštite, potrebno je uporediti ove podatke sa nalazima o prevalenci mobinga u široj radnoj populaciji.

Istraživanja iz različitih zemalja koja su prikazana u nastavku, odnose se na opštu radnu populaciju, a ne specifično na sistem socijalne zaštite, te stoga služe kao komparativni okvir za razumevanje širih trendova u prevalenci mobinga. Studija o prevalenci mobinga u Španiji je pokazala da je 18% radnika bilo izloženo mobingu na radnom mestu kontinuirano tokom minimum šest meseci (Paredes et al., 2022). Analiza nacionalno reprezentativnih podataka iz Ujedinjenog Kraljevstva pokazuje da je 8% zaposlenih prijavilo da je doživelo mobing na radnom mestu, pri čemu prevalenca mobinga varira značajno po sektorima, sa najvišom stopom od 14% među zaposlenima u javnom sektoru (Gash & Blom, 2024). Iste godine je u Engleskoj sprovedena studija na uzorku od 3838 ispitanika, u okviru koje se došlo do podatka da je jedan od 10 zaposlenih izložen mobingu na radnom mestu (10,6%) (Bunce et al., 2024). Kada je u pitanju region, Rodić (2015) je istraživanjem mobinga u javnom i privatnom sektoru na teritoriji Bosne i Hercegovine, došla do podatka da je svaki četvrti zaposleni žrtva mobinga. Nakon toga, Jašarević i saradnici (2024) su u svom istraživanju o mobingu na uzorku od 200 ispitanika na teritoriji Bosne i Hercegovine, došle do podatka da je njih 52% prepoznalo da su bili žrtve mobinga na svom radnom mestu. Prikazani rezultati ukazuju da je prevalenca mobinga u opštoj radnoj populaciji značajna, a poređenje sa studijama iz sistema socijalne zaštite sugeriše da u ovoj oblasti mobing može biti

još izraženiji. Važno je istaći da u Srbiji do sada nije sprovedeno istraživanje o mobingu u sistemu socijalne zaštite, te samim tim ne postoje ni podaci o prevalenci, što predstavlja važan nedostatak u razumevanju ovog fenomena.

Struktura mobinga

Pre samog prikaza rezultata studija o strukturi mobinga u socijalnoj zaštiti, a kako bi razumeli njegove pojavne oblike, važno je osvrnuti se na neke značajne podele mobinga i na ponašanja koje ono obuhvata. Kada se govori o vrstama mobinga, u literaturi se, zavisno od kriterijuma, uočavaju različite podele (Živković, 2011; Šaljić, 2013). Prema kriterijumu relacije/odnosa između zlostavljača i žrtve, mobing može biti vertikalni i horizontalni. Vertikalni mobing se dešava kada pretpostavljeni zlostavlja jednog ili grupu radnika, ili kada radnik ili grupa radnika zlostavljaju pretpostavljenog, što je ređi slučaj. Kada se nasilje dešava među zaposlenima koji su na istom ili sličnom položaju u organizaciji, onda se govori o horizontalnom mobingu (Šaljić, 2013). Paredes i saradnici (2022) su u svojoj studiji došli do podatka da je 46% ispitanika bilo izloženo vertikalnom mobingu, dok je 35% navelo da su bili žrtve horizontalnog mobinga, što ukazuje na nešto veću rasprostranjenost vertikalnog mobinga. U zavisnosti od načina vršenja radnje, mobing može biti verbalni (sistematsko javno ponižavanje i omalovažavanje) i neverbalni mobing (namerno ignorisanje osobe, ćutanje, isključivanje iz većine aktivnosti, zastrašivanje) (Živković, 2011). U zavisnosti od toga šta je cilj mobinga, on može biti strateški i emocionalni. Strateški mobing je povezan sa politikom vlasnika kompanije ili menadžerske strukture u vezi sa potrebom smanjenja broja zaposlenih, što se često ne iznosi javno, a sprovodi se organizovanim mobing aktivnostima kako bi zaposleni sam napustio firmu bez traženja otpremnine ili bilo kakvih beneficija. Emocionalni mobing se odvija na ličnom nivou, a njegov cilj je emocionalna satisfakcija lica koje vrši zlostavljanje, a čiji su motivi zavist, ljubomora, zloba, antipatija i ona je povezana sa ličnim karakteristikama zlostavljača, ali i žrtve (Živković, 2011). Posredni mobing se dešava kada osoba navodi druge zaposlene na zlostavljanje svoje mete, odnosno žrtve.

Mobing se u praksi može manifestovati na različite načine, odnosno može da uključi niz različitih ponašanja. Ova ponašanja su detaljno opisana, na primer, u Pravilniku o pravilima ponašanju poslodavaca i zaposlenih

u vezi sa prevencijom i zaštitom od zlostavljanja na radu¹, koji predstavlja podzakonski akt donet u Srbiji na osnovu Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu². Prema odredbama ovog propisa, ponašanja koja upućuju na mobing mogu se klasifikovati u pet kategorija: 1) onemogućavanje adekvatne komunikacije - neopravdano sprečavanje zaposlenog da iznese mišljenje, obraćanje uz viku i pretnje, uznemiravanje putem telefonskih poziva i drugih sredstava komunikacije izvan radnog konteksta; 2) narušavanje međuljudskih odnosa - ignorisanje prisustva zaposlenog, namerna fizička izolacija, neopravdano nepozivanje na sastanke, zabrana komunikacije; 3) narušavanje ličnog ugleda - verbalni napadi, ismevanje, ogovaranje, širenje neistina, ponižavanje pogrđnim rečima, imitiranje glasa i gestova; 4) narušavanje profesionalnog integriteta - neopravdano kritikovanje i omalovažavanje rezultata rada, davanje ponižavajućih ili neprimereno teških zadataka, onemogućavanje redovnog izvršavanja obaveza, prekomerno nadziranje, uskraćivanje bitnih informacija, isključivanje iz edukacija i 5) ugrožavanje zdravlja – stalne pretnje, pretnje fizičkom silom, namerno izazivanje konflikata i stresa.

U istraživanju koje su sprovedi članovi Centrale sindikata Kvebeka u Kanadi (Centrale des syndicats du Québec–CSQ) na uzorku od 2000 ispitanika iz različitih profesija, među kojima je 6,1% bilo zaposleno u sektoru socijalne zaštite, ispitanici su pojavni oblici mobinga, a kao najčešći izdvojili su se: indirektna i neosnovane primedbe (66%), neprijateljski pogledi ili ponašanje (58%), ogovaranje (53%), ograničavanje slobode izražavanja od strane nadređenih (45%), ograničavanje slobode izražavanja od strane kolega (43%), dovođenje mišljenja i stavova u pitanje (40%), vikanje (35%), konstantne neosnovane kritike na rad (32%), prekidanje i ometanje (27%), širenje glasina (27%), procena rada na osnovu pogrešnih premisa (20%), verbalne pretnje (25%) (Milivojević, 2011). U već pomenu- tom istraživanju o interpersonalnim relacijama i mobingu u sistemu socijalne zaštite u Alberti u Kanadi (Shier et al., 2018) došlo se do podataka da je 30% ispitanika navelo da su bili izloženi specifičnim oblicima mobinga, kao što su lažne optužbe i vikanje, dok je više od 20% prijavilo verbalne pretnje i uvrede. Cassie i Krank (2018) su u istraživanju mobinga u sistemu socijalne zaštite ustanovile da je najzastupljenija forma mobinga usmerenog na ličnost (ponižavanje, ismevanje, tračevi), zatim mobing vezan za posao (uskraćivanje informacija,

¹ Službeni glasnik RS, br. 62/2010.

² Službeni glasnik RS, br. 36/2010.

nerealni rokovi), dok je najređi bio fizički zastrašujući mobing (vikanje, pretnje, guranje). Kada su u pitanju kvalitativna istraživanja, Whitaker (2012) je u drugom delu svog istraživanja, u intervjuima sa socijalnim radnicima, došla i do podataka o pojavnim oblicima. Učesnice su identifikovale verbalnu agresiju i prikrivena neprijateljska ponašanja kao najproblematičnije. Opisale su kako su bile tretirane sa nepoštovanjem, a njihov rad je bio devalviran, dok je jedna učesnica navela različita očekivanja i zahteve u odnosu na kolege, kao i oštrije povratne informacije.

Faze mobinga

Istraživanja mobinga u socijalnoj zaštiti uglavnom se fokusiraju na učestalost, karakteristike i posledice, dok procesni aspekt – kako se mobing razvija kroz vreme, ostaje nedovoljno istražen u ovom sistemu. Osvrt na faze mobinga može poslužiti kao analitički okvir za razumevanje dinamike zlostavljanja. Prema Leymann-u (Demirag & Ciftici, 2017; Divincova & Sivakova, 2014) mobing prolazi kroz pet faza: 1) faza neslaganja, koja uglavnom počinje konfliktom između zlostavljača i žrtve, koji ostaje nerešen; 2) faza agresije, u kojoj dolazi do psiholoških napada koji se produbljuju i intenziviraju; 3) faza institucionalne moći, u kojoj dolazi do uključivanja drugih osoba i menadžmenta u mobing, koji su često i pogrešno informisani o toj osobi, što vodi produbljivanju mobinga; 4) faza opisivanja, u kojoj je žrtva mobinga pod još većim stresom, a usled eskalacije situacije dolazi do konstantnih grešaka i loših rezultata rada, što dovodi do stalnih kritika od strane nadređenih; i na kraju i 5) faza izbacivanja, koja obuhvata ostavku, otpuštanje ili prisilnu promenu posla, a posledice po žrtvu su izražene ne samo na profesionalnom planu, već i na ličnom.

Razumevanju faza mobinga može doprineti teorija eskalacije konflikta, koja objašnjava nastanak i manifestaciju psihološke agresije, pretpostavljajući postojanje tri različite faze: 1) *fazu* racionalizacije, sa bezuspešnim pokušajima rešavanja problema; 2) *fazu* pogoršanja odnosa praćenu besom i nepoverenjem i 3) *fazu* otvorene agresije, kada žrtva oseća pritisak da napusti radno mesto (Maidaniuc-Chiril, 2020).

Karakteristike mobinga u sistemu socijalne zaštite

Mobing je rezultat delovanja različitih faktora, a kao ključni izdvajaju se: organizacija, izvršilac mobinga, meta mobinga - žrtva i društveni sistem (Divincova & Sivakova, 2014). Pojavu mobinga moguće je razumeti kroz teoriju socijalne razmene, prema kojoj se odnosi na radnom mestu zasnivaju na razmeni resursa – poput informacija, pomoći, emocija – pri čemu zaposleni procenjuju odnos između onoga što ulažu i onoga što dobijaju zauzvrat. Dodatno, teorija socijalne interakcije stavlja fokus na društvenu dinamiku i interakciju između pojedinaca na radnom mestu, pri čemu mobing proizlazi iz složenih društvenih procesa, kao što su borbe za moć, nadmetanje ili međuljudski sukobi (Cropanzano & Mitchell, 2005; Jašarević i sar., 2024).

Organizacione karakteristike

Bowling i Beehr (2006) su u metaanalizi 90 studija zaključili da organizacione karakteristike imaju najveći uticaj na pojavu mobinga. U istraživanju Whitaker (2012) socijalni radnici su isticali da birokratija i stroga hijerarhija mogu stvoriti atmosferu u kojoj se zaposlenima ne pruža poštovanje, dok su drugi smatrali da previše labava i fleksibilna struktura, sa niskim nivoima jasnoće i odgovornosti, takođe pogoduje pojavi mobinga (Whitaker, 2012). Ovi nalazi u socijalnoj zaštiti korespondiraju sa opštim nalazima u literaturi prema kojima mobing najčešće nastaje zbog neodgovarajućih uslova u radnim organizacijama (Lajšić, 2018), uključujući faktore kao što su: hijerarhijska distanca moći, autoritarna kultura, birokratska kontrola, mobing kao manipulativna taktika, nepostupanje protiv incidenata koji upućuju na mobing, organizacione kulture koje nagrađuju dominantno, takmičarsko i agresivno ponašanje, prekomerni zahtevi, nestabilnost radnih mesta, negativni međuljudski odnosi i visoka izloženost stresnim situacijama (Divincova & Sivakova, 2014; Galanaki et al., 2024; Quinn et al., 2024).

U prilog prethodnim nalazima, sociokulturna teorija ističe da je mobing „ugrađen“ u kulturu organizacije u kojoj se događa i da je za smanjenje njegove prevalencije potrebno menjati sistem, a ne pojedince (Jašarević i sar., 2024). Ovu perspektivu nadopunjuje teorija organizacione kulture, koja ističe da se mobing češće javlja u sredinama čija organizaciona kultura toleriše ili podstiče nasilna ponašanja (Zeka, 2018; Quinn et al., 2024).

Zlostavljač i žrtva mobinga

Malo istraživanja se bavi karakteristikama lica koja zlostavljaju, odnosno zlostavljača, i nije ih jednostavno ni identifikovati. Istraživanje Whitaker (2012) pokazalo je da su zlostavljači u socijalnoj zaštiti najčešće nadređeni (49%) i kolege (30%), dok su klijenti (12%) i podređeni (8%) ređi izvor mobinga. Kvalitativni nalazi su ukazali da zlostavljač često nema razvijene interpersonalne veštine za efikasno upravljanje i da je često bio suočen sa velikim organizacionim promenama.

Istraživanja generalno pokazuju da su karakteristike zlostavljača vezane za pol (češće muškarci), mlađi uzrast, problematično detinjstvo, raniju istoriju nasilja i mentalne probleme. Zlostavljač je okarakterisan kao narcisoidna ličnost bez empatije, koja krivicu traži u drugima. Oni su često manje sposobne osobe, isfrustrirani, nezadovoljni sopstvenim životima, kojima je potrebna moć kako bi sebi osigurali dominantnu poziciju. Istraživanja potvrđuju da zlostavljači pokazuju narcizam, lošu kontrolu besa, osvetoljubivost, anksioznost i nisko samopouzdanje. Njima se često pridružuju slabije osobe (poltroni) koje se, iz straha, identifikuju sa zlostavljačem (Bajić i sar., 2018; Bowling & Beehr, 2006; Nenadić, 2015; Vuković, 2006). Studija Namie & Lutgen-Sandvik (2010) je pokazala da se mobing u 70% slučajeva dešava uz podršku pasivnih posmatrača – menadžera, zaposlenih iz ljudskih resursa ili kolega. Kada su u pitanju nadređeni koji vrše mobing, istraživanje Ertureten i saradnika (2012) je pokazalo da se autoritarno liderstvo pokazalo kao rizičan faktor za vršenje mobinga. Zlostavljači neretko i sami imaju iskustvo viktimizacije mobingom, što upućuje na preplitanje viktimizacije i kriminalizacije, kao i na to da blagovremena podrška i zaštita mogu da spreče dalju viktimizaciju, ali i da žrtve postanu zlostavljači (Nikolić-Ristanović, 2019).

Određene teorije mogu ponuditi dodatno razumevanje ponašanja zlostavljača. Takva je teorija frustracije, koja polazi od toga da agresivna ponašanja nastaju usled frustracije, odnosno kao reakcija na frustraciju (Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018). Prisustvo različitih stresora u kontekstu radnog mesta izaziva kod zaposlenih negativna osećanja, kao što su psihološka nelagodnost i nemotivisanost. U isto vreme, stresna sredina može pokrenuti pojavu agresivnih ponašanja, odnosno oslobađanja agresije preko mobinga (Maidaniuc-Chiril, 2020).

Pregled literature pokazuje da ne postoji jedinstven profil žrtve mobinga. Kada je u pitanju pol, Heugten (2009) je istraživala percepciju i iskustvo mobinga među socijalnim radnicima na Novom Zelandu, koristeći kvalitativnu metodologiju. Od 17 učesnika, 13 su bile žene, a četiri muškarci. U vreme intervjuja, većina ih je napustila organizaciju u kojoj su bili zlostavljani, dok je pet žena i dalje bilo zaposleno u organizacijama gde su trpele mobing. Većina je navela da je mobing preživljavala u proseku dve do četiri godine. Whitaker (2012) je došla do podatka da su u sistemu socijalne zaštite žrtve mobinga u većini slučajeva bili muškarci (59%) i osobe u starosnoj grupi od 27 do 50 godina, dok su, na primer, žene bile dvostruko češće identifikovane kao zlostavljači nego muškarci (67% prema 33%). Ovakvi nalazi se mogu objasniti polnom strukturom zaposlenih u sektoru socijalne zaštite, u kome generalno ima više osoba ženskog pola. Sa druge strane, istraživanje Centrale sindikata Kvebeka u Kanadi, u čijem uzorku su bili i socijalni radnici, nije utvrdilo korelaciju između individualnih karakteristika (starost, pol, etničko poreklo, status zaposlenja) i izloženosti mobingu (Milivojević, 2011).

Ovako nekonzistentni rezultati iz sistema socijalne zaštite mogu se videti i drugim istraživanjima o mobingu u opštoj radnoj populaciji. U jednom istraživanju su kao najčešće osobine žrtava mobinga identifikovane: poštenje (46%), pozitivan stav i dopadljivost (49%), stručnost i dobre veštine (56%), odbijanje da budu podređeni (58%) (Nenadić, 2015, str. 532). Ukoliko se uzme u obzir polna struktura, istraživanja pokazuju da su žene rizičnija grupa sa rizikom od 75% prema 25% za muškarce (Nenadić, 2015). Rodić (2015) je došla do rezultata da najviše mobinga trpe osobe sa visokom stručnom spremom i da su žene mnogo češće žrtve. Na individualnom planu, češće su mete mirnije, nekonfliktne ili povučenije/bojažljivije osobe, ali istovremeno visoko motivisane, odgovorne, spremne da prihvate kritiku, borbene i sa izraženim osećajem za pravdu. Na statusnom planu, mete su češće novi zaposleni i zaposleni pred penzijom, kao i oni koji predstavljaju „višak“ radne snage. Od obrazaca ponašanja koji su karakteristični za žrtve, izdvajaju se prijavljivanje nepravilnosti i insistiranje na priznanju rezultata, nagradi i napredovanju, što neretko izaziva negativne reakcije nadređenih i drugih kolega. Dodatno, veću izloženost imaju zaposleni koji odstupaju od većine (religija, nacija, pol, seksualna orijentacija), te osobe sa hroničnim bolestima ili invaliditetom (Čović, 2010; Nenadić, 2015; Rodić, 2015; Vuković, 2006). Istraživanja pokazuju da između subjektivnih i objektivnih indikatora mobinga postoji izvestan raskorak. Postoje pojedinci izloženi negativnim oblicima ponašanja koji se ne osećaju kao žrtve,

odnosno vide sebe kao mete mobinga ali im je teško da svoju poziciju definišu kao poziciju žrtve (Čizmić i Vukelić, 2010).

Posledice mobinga

Mobing se odražava na svim područjima života i može ozbiljno da ugrozi psihičko zdravlje žrtava. Istraživanja pokazuju da se posledice mobinga javljaju na više nivoa: emocionalnom, socijalnom i psihosomatskom. Heugten (2007) je u kvalitativnom istraživanju na uzorku od 17 socijalnih radnika na Novom Zelandu došla do značajnih informacija o posledicama mobinga. Mobing je imao negativan uticaj na samopouzdanje u vezi sa poslom i doveo do sve većeg nivoa anksioznosti i stresa, koji su se manifestovali emocionalno, socijalno i fizički. Među najtrajnijim uticajima bila je promena u uverenjima, uključujući promenu u opštem nivou poverenja i percepciji profesija koje se bave brigom o drugima. Shier i saradnici (2018) su pokazali da se negativne interakcije među zaposlenima u socijalnoj zaštiti ispoljavaju kao značajan prediktor sindroma sagorevanja na radu, smanjenog zadovoljstva životom i namere zaposlenih da napuste radno mesto. Negativne interakcije sa kolegama, kao što su ometanje, fizičko nasilje, verbalne pretnje i vikanje, povezane su sa većim simptomima depersonalizacije i većom namerom za napuštanje posla. U istraživanju Centrale sindikata Kvebeka u Kanadi, gde su bili uključeni i socijalni radnici, korišćeni su psihička bol, depresija i sindrom posttraumatskog stresa (PTSP) kao indikatori efekata mobinga. Rezultati su pokazali da su ovi problemi prisutni ne samo kod žrtava, već i kod posmatrača mobinga (Milivojević, 2011).

Nalazi o posledicama mobinga u sistemu socijalne zaštite potvrđuju opšte nalaze o posledicama mobinga. Posledice se javljaju na emocionalnom nivou (poremećaji raspoloženja, strah, nesigurnost, emocionalna otupelost), socijalnom nivou (izolacija, narušeni odnosi, povećana agresivnost ili pasivnost, smanjena motivacija, češća upotreba psihoaktivnih supstanci) i psihosomatskom nivou (glavobolje, problemi sa koncentracijom, nesanica, problemi sa krvnim pritiskom i varenjem, posttraumatski stresni poremećaj) (Lukač & Radinović, 2015; Vuković, 2006). Pranjić i saradnici (2006) su kod žrtava zabeležili gubitak samopouzdanja (51%), anksioznost (23%), bes (39%), depresivnost (19%), gubitak motivacije za rad (61%) i hronični umor (49%), dok je nesanicu prijavilo 31% ispitanika. U istraživanju u Švedskoj, 82% ispitanika napustilo

je posao zbog izloženosti mobingu (Divincova & Sivakova, 2014). Mikkelsen i Einarsen (2002, prema Čizmić & Vukelić, 2010) su pokazali da 76% žrtava mobinga ispoljava simptome PTSD, a kod 80,5% mobing je procenjen kao najnegativniji životni događaj. Istraživanja pokazuju da mobing predstavlja snažan prediktor psihološkog distresa koji može trajati i do dve godine nakon prestanka izloženosti (Bajić i sar., 2018; Divincova & Sivacova, 2014).

Strategije suočavanja

Prilikom suočavanja sa mobingom na radnom mestu, zaposleni mogu koristiti različite strategije, koje zavise od individualnih karakteristika zaposlenog, težine i trajanja ponašanja kojima su izloženi, karakteristika radnog mesta i uslova rada, odnosa između žrtve i zlostavljača i slično (Radošević et al., 2019). Tako je Whitaker (2012) u svojoj studiji u sistemu socijalne zaštite, kod žrtava identifikovala raznovrsne strategije suočavanja sa mobingom – od pasivnih, poput minimizacije problema, do aktivnih, kao što su traženje neformalne podrške i otvoreni otpor. Najveći broj ispitanika (93%) koristio je prosocijalne strategije, poput razgovora sa osobom od poverenja, dok je 66% pribegavalo direktnom suočavanju sa zlostavljačem. Kvalitativni opisi iskustava pokazali su individualne razlike – neke učesnice su doživljavale duboko lično preispitivanje i poređenje iskustva sa nasilnom emotivnom vezom, dok su druge ostajale sigurne u svoje reakcije i uverenje da nisu odgovorne za zlostavljanje (Whitaker, 2012).

Podrška

Mnoga istraživanja koja proučavaju mobing ili emocionalno iscrpljenje kod socijalnih radnika fokusirala su se na efekte nedostatka socijalne podrške od kolega i supervizora. Prethodna istraživanja su pokazala da podrška kolega smanjuje emocionalno iscrpljenje. Suprotno tome, nedostatak socijalne podrške od prijatelja i porodice retko je istraživano (García et al., 2021). García i saradnici (2021) su u svom istraživanju ispitivali medijatorsku ulogu mobinga na radnom mestu u odnosu između socijalne podrške (porodica i prijatelji; kolege i supervizori) i emocionalnog iscrpljenja kod socijalnih radnika. Rezultati su pokazali da socijalna podrška od porodice i prijatelja i socijalna podrška od kolega i supervizora doprinosi na različite načine smanjenju

emocionalnog iscrpljenja kod socijalnih radnika. Odsustvo podrške kolega i supervizora vodilo je većoj emocionalnoj iscrpljenosti, a ta povezanost bila je posredovana iskustvom mobinga na radnom mestu. Drugim rečima, socijalna podrška u profesionalnom okruženju može delovati zaštitno, dok njen izostanak povećava rizik od mobinga, što potom dovodi do izraženijeg emocionalnog iscrpljenja.

Zaključak

Sistematski pregled literature potvrđuje da je mobing u sistemu socijalne zaštite značajno rasprostranjen fenomen sa ozbiljnim posledicama. Analiza sprovedenih studija ukazuje na nekoliko ključnih nalaza. Prvo, prevalenca mobinga u socijalnoj zaštiti potencijalno je viša nego u drugim sektorima, što upućuje na specifične rizike povezane sa prirodom rada u ovoj oblasti. Drugo, dominantni oblici mobinga uključuju verbalnu agresiju, ponižavanje, ogovaranja i sistematsku izolaciju, pri čemu su se kao zlostavljači najčešće pokazali neposredni rukovodioci i kolege. Treće, autoritarno liderstvo, rigidna hijerarhija i nepodržavajuća organizaciona kultura identifikovani su kao ključni sistemski rizični faktori. Na kraju, posledice viktimizacije se odražavaju na više nivoa i mogu ozbiljno narušiti prvenstveno psihičko zdravlje zaposlenog, a kao neke od najčešćih posledica izdvajaju se emocionalno iscrpljenje, sindrom sagorevanja, posttraumatski stresni poremećaj i česte namere za napuštanje radnog mesta. Dugoročno, ove posledice negativno utiču ne samo na pojedince već i na kvalitet usluga u socijalnoj zaštiti, što može imati šire društvene implikacije.

Mobing u sistemu socijalne zaštite predstavlja značajan izazov, ali je u domaćem kontekstu i dalje neistražen. Kao što je prikazano u ovom radu, u Srbiji gotovo da ne postoje empirijski podaci o prisutnosti i obimu mobinga u ovom sektoru, dok se u međunarodnim studijama može uočiti relativno ograničen broj istraživanja, uprkos visokoj prevalenciji i ozbiljnim posledicama koje su zabeležene. Ova praznina u znanju predstavlja ozbiljan nedostatak.

Implikacije za buduću praksu su višestruke i odnose se na različite aktere u sistemu socijalne zaštite. Pre svega, neophodno je inicirati empirijska istraživanja u okviru domaćeg sistema socijalne zaštite kako bi se došlo do saznanja o specifičnim karakteristikama mobinga. Istraživanja bi trebalo da obuhvate različite tipove ustanova (centri za socijalni rad, ustanove za smeštaj, nevladine

organizacije), primene kvalitativnu i kvantitativnu metodologiju, te ispituju specifične faktore rizika u domaćem kontekstu. Komparativne studije sa drugim sektorima i zemljama regiona omogućile bi preciznije razumevanje specifičnosti ovog sistema. Takođe, potrebno je razviti i implementirati jasne protokole i politike za prevenciju i intervenciju, prilagođene specifičnostima rada u socijalnoj zaštiti. Ovo podrazumeva uspostavljanje bezbednih kanala za prijavljivanje koji ne izlažu žrtve dodatnoj viktimizaciji i mehanizme stručne podrške. Obuke za zaposlene i rukovodeće o prepoznavanju i reagovanju na mobing moraju postati obavezni deo profesionalnog razvoja, uz jasnu nultu toleranciju prema mobingu kroz kodekse ponašanja i organizacione politike. Povećanje svesti o ovom problemu, uz jačanje institucionalne i kolegijalne podrške žrtvama, može doprineti stvaranju zdravije radne sredine, što je ključno za očuvanje profesionalnog integriteta, ali i samog kvaliteta rada u organizaciji.

Literatura

- Bajić, E., Mulaosmanović, N., i Hamidović, N. (2018). Mobing – uzroci i posledice. *Društvene devijacije*, 3(1), 608-613.
- Bowling, N. A., & Beehr, T. A. (2006). Workplace Harassment from the Victim's Perspective: A Theoretical Model and Meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 91(5), 998-1012. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.5.998>
- Bunce, A., Hashemi, L., Clark, C., Stansfeld, S., Myers, C. A., & McManus, S. (2024). Prevalence and Nature of Workplace Bullying and Harassment and Associations with Mental Health Conditions in England: A Cross-sectional Probability Sample Survey. *BMC Public Health*, 24, 1147, 1-13. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18614-7>
- Cassie, K. M., & Crank, A. K. (2018). Bullies in Our Midst: Workplace Bullying among Social Service Workers in Long Term Care Facilities. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 42(4), 417-431. <https://doi.org/10.1080/23303131.2018.1495137>
- Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005). Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900. <https://doi.org/10.1177/0149206305279602>
- Čizmić, S., i Vukelić, M. (2010). Maltretiranje na radnom mestu – pogled na novu perspektivu. *Andragoške studije*, 1(1), 61-75.
- Čović, D. (2010). Uzroci i posledice mobinga. *Pravo - teorija i praksa*, 27(7-8), 117-126.

-
- Demirag, S., & Ciftci, S. (2017). Psychological Intimidation at Workplace (Mobbing). *Journal of Psychology and Psychotherapy*, 7(3), 1-4. <https://doi.org/10.4172/2161-0487.1000305>
- Divincova, A., & Sivakova, B. (2014). Mobbing at Workplace and its Impact on Employee Performance. *Human Resources Management & Ergonomics*, 8(2), 20-34.
- Dudić, A. (2018). Mobing - problem pojedinca ili problem društva? *Društvene devijacije* 3(3), 597-607.
- Đukanović, Lj. (2009). Stres i zlostavljanje na radu u hrvatskoj legislativi. *Sigurnost* 51(2), 113-119.
- Ertureten, A., Cemalcilar, Z. & Aycan, Z. (2013). The Relationship of Downward Mobbing with Leadership Style and Organizational Attitudes. *Journal of Business Ethics*, 116(1), 205–216. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1468-2>
- Fišeković-Kremić, M. (2016). *Ispitivanje prediktora nasilja na radnom mestu kod zaposlenih u primarnoj zdravstvenoj zaštiti u Beogradu*. Doktorska teza. Univerzitet u Beogradu - Medicinski fakultet.
- Galanaki, E., Papalexandris, N., Zografou, I., & Pahos, N. (2024). Nothing Personal, It's the Organization! Links between Organizational Culture, Workplace Bullying, and Affective Commitment. *Frontiers in Psychology*, 15(1), 1-13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1293610>
- García, G. M., Desrumaux, P., Ayala Calvo, J. C., & Naouële, B. (2021). The Impact of Social Support on Emotional Exhaustion and Workplace Bullying in Social Workers. *European Journal of social work*, 25(5), 752–765. <https://doi.org/10.1080/13691457.2021.1934417>
- Gash, V., & Blom, N. (2024). *Violence in the Workplace in the United Kingdom: Business and Individual-Level Exposure*. <https://doi.org/10.25383/city.27248124.v1>
- Gligorić, S. (2021). *Zlostavljanje na radu - ključni radnopravni aspekti*. Doktorska teza. Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Heugten, K. (2007). Workplace Bullying of Social Workers. *Aotearoa New Zealand social work*, 19(1), 14-24.
- Heugten, K. (2009). Bullying of Social Workers: Outcomes of a Grounded Study into Impacts and Interventions, *The British Journal of Social Work*, 40(2), 638-655. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcp003>
- Jašarević, M., Čamo, M., & Hadžić, A. (2024). Sociološka analiza mobinga na radnom mjestu. *Istraživanja: Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 223-246. <https://doi.org/10.57136/2744-2500.2024.19.19.223>

-
- Jatić, Z., Erkocevic, H., Trifunovic, N., Tatarevic, E., Keco, A., Sporisevic, L., & Hasanovic, E. (2019). Frequency and Forms of Workplace Violence in Primary Health Care. *Medical Archives*, 73(1), 6-10. <https://doi.org/10.5455/medarh.2019.73.6-10>
- Lajšić, H. (2018). Uticaj mobinga na radnu organizaciju i upravljanje performansom ljudskih resursa uz pomoć informacionih tehnologija. *Društvene devijacije* 3(3), 614-623.
- Lukač, S., i Radinović, R. (2015). Mobing, mobler, žrtva i posledice. *Časopis Vještak*, 3(3), 441-443. <https://doi.org/10.7251/VJE1503441L>
- Maidaniuc-Chirilă, T. (2020). Workplace Bullying Phenomenon: A Review of Explaining Theories and Models. *Annals of "Alexandru Ioan Cuza University": Psychology series*, 29(1), 63-85.
- Marčeta, E., i Todorović, J. (2024). Izloženost zdravstvenih radnika nasilju na radnom mestu - poziv za delovanje. *Srpski medicinski časopis Lekarske komore*, 5(2), 228-232. <https://doi.org/10.5937/smck5-51290>
- Milivojević, T. (2011). Sistemski uzroci i uslovi razvoja mobinga kao organizacione prakse. *Teme - Časopis za Društvene Nauke*, 19(1), 227-245.
- Namie, G., & Lutgen-Sandvik, P. E. (2010). Active and Passive Accomplices: The Communal Character of Workplace Bullying. *International Journal of communication*, 4(1), 343-373.
- Nenadić, A. (2015). Mobing kao faktor smanjenja efikasnosti poslovanja. *Časopis Vještak* 4(4), 522-530. <https://doi.org/10.7251/VJE1504522N>
- Nikolić-Ristanović, V. (2019). *Od žrtve do pobednika: Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., i Konstantinović-Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Prometej.
- Paredes, M. C. M., Fiallos, G. C. A., Parede, V. R. M., & Hernández, R. D. C. S. (2022). Prevalence of Workplace Harassment or Mobbing in Workers through the Application of the Cisneros Scale. *The Ecuadorian Journal of S.T.E.A.M.*, 2(2), 871-885. <https://doi.org/10.18502/epoch.v2i2.11433>
- Pranjić, N., Maleš-Bilić, Lj., Beganlić, A., & Mustajbegović, J. (2006). Mobbing, Stress, and Work Ability Index among Physicians in Bosnia and Herzegovina: Survey Study. *Croatian Medical Journal*, 47(5), 750-758.
- Pravilnik o pravilima ponašanja poslodavaca i zaposlenih u vezi sa prevencijom i zaštitom od zlostavljanja na radu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 62/10.

- Prebiračević, V., Jarić, D., i Ćurčić, R. (2012, april 20–21). Sprečavanje mobinga kao potreba savremenog menadžmenta. *Međunarodni naučni skup Menadžment*, knjiga apstrakata (str. 543). Mladenovac.
- Radošević, Ž., Kokorić, S. B., & Laklija, M. (2019). Faktorska struktura i metrijske karakteristike upitnika „Suočavanje s negativnim ponašanjima na radnom mjestu“ na uzorku policijskih službenika i službenica. *Hrvatska Revija za Rehabilitacijska Istraživanja*, 55(1), 13-25.
- Rodić, V. (2015). Mobing. *Anali poslovne ekonomije*, 13(1), 44-55.
- Scaramuzzino, M. G. (2024). Powerful and Vulnerable: Workplace Violence against Swedish Social Workers, Teachers, and Journalists. *Sage Open*, 14(3). <https://doi.org/10.1177/2158244024128054>
- Shier, M. L., Graham, J. R., & Nicholas, D. (2018). Interpersonal Interactions, Workplace Violence, and Occupational Health Outcomes among Social Workers. *Journal of Social work*, 18(5), 525-547. <https://doi.org/10.1177/1468017316656089>
- Šaljić, E. (2013). Žrtve mobinga. *Pravne teme*, 1(2), 12-18.
- Todorović M. (2017). Prevention of Harrasment at Work. *Facta Universitatis Series: Law and Politics*, 15(1), 45-56. <https://doi.org/10.22190/FULP1701045T>
- Vuković, D. (2006). Mobing na radnom mestu. *Temida* 9(4), 3-10. <https://doi.org/10.2298/TEM0604003V>
- Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, Službeni glasnik RS, br. 36/2010.
- Zeka, L. (2018). *Organizational Culture and Individuals' Experience of Workplace Bullying*. Doktorska teza. Walden University. Walden Dissertations and Doctoral Studies.
- Živković, T. (2011). Mobbing – Current Problems and Managment's Role in Mobbing Prevention. U P. Dašić (Ur.), *1st International Conference „Economics and Managment – Based on New Technologies“* (str. 572-579). SaTCIP.
- Quinn, S., Waheduzzaman, W., & Djurkovic, N. (2024). Impact of Organizational Culture on Bullying Behavior in Public Sector Organizations. *Public Personnel Management*, 54(2), 184-208. <https://doi.org/10.1177/00910260241287619>
- Whitaker, T. (2012). Social Workers and Workplace Bullying: Perceptions, Responses and Implications. *Work*, 42(1), 115-123. <https://doi.org/10.3233/WOR-2012-1335>

PETAR ČOLIĆ*

Mobbing in Social Protection System: An Overview of Existing Research Findings

Work-related violence represents a serious form of victimization in the workplace, yet it remains insufficiently researched in the social protection system. The subject of this paper is a systematic review of empirical research on work-related violence, with a particular focus on the social protection system. The paper aims to analyse findings from international research on the prevalence, structure, characteristics of actors (perpetrators and victims), consequences, and coping strategies for work-related violence in the social protection system, compare them with findings from the general working population to understand the specificities of this system, and identify research gaps in the Serbian context. A systematic approach was employed to search the literature in PubMed, PsycINFO, and Google Scholar databases, from May to August 2025, covering papers published between 2000 and 2024. Data were analysed using narrative synthesis, with a special focus on comparative analysis of findings from social protection and findings on work-related violence generally. Results show a high prevalence of work-related violence in social protection (data ranging from 32% to 94%), potentially higher than in other sectors (from 8% to 52%). Dominant forms include verbal aggression, humiliation, gossip, and systematic isolation. Perpetrators are most often direct supervisors (49%) and colleagues (30%), with authoritarian leadership and unsupportive organisational culture representing key risk factors. Victims of work-related violence experience serious consequences at the emotional (anxiety, depression), social (isolation, intention to leave the job), and psychosomatic level (post-traumatic stress disorder, chronic fatigue). In Serbia, there are virtually no empirical data on work-related violence in the social protection system. The paper points to the need for systematic research in Serbia as well, the development of prevention programs adapted to the specificities of this system, and the strengthening of institutional support for employees.

Keywords: work-related violence, social protection, social workers, victimisation, consequences.

* Petar Čolić is a PhD student at the University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation. E-mail: petarcolic.ub@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-8255-3564>

Petnaest godina godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije – VDS¹
(Fifteen Years of the Annual Conference of the Victimology Society of Serbia)

Pre petnaest godina, tačnije 2010. godine, održana je Prva međunarodna konferencija u organizaciji Viktimološkog društva Srbije – VDS (u daljem tekstu VDS). Danas, kao što vam je poznato, prisustvujemo otvaranju XV po redu međunarodne konferencije VDS. Tim povodom, a kao rezultat mog učešća na svim do sada organizovanim konferencijama VDS-a, od strane organizatora sam bio zamoljen da se obratim učesnicima ovogodišnje, jubilarne Konferencije. To sam prihvatio sa zadovoljstvom, ali i sa osećajem posebne odgovornosti. Kada sam razmišljao o tome o čemu da govorim ovom prilikom, odlučio sam da je najadekvatnije da pokušam da napravim odgovarajući presek do sada održanih konferencija, pri tome ne pretendujući da budem sveobuhvatan. Ono što ću u ovom svom obraćanju izneti su moja viđenja onoga kako sam ja doživeo ove konferencije i pri tome da pokušam, razume se iz mog ugla gledanja, da izdvojim neke njihove karakteristike po kojima se one izdvajaju od istih ili sličnih događaja.

Pre svega moram da istaknem da organizovanje ovakvih konferencija od strane jedne nevladine organizacije, odnosno udruženja građana, kao što je VDS, samo po sebi je redak primer i upravo je to jedna od karakteristika koju posebno izdvajam. Što se tiče samih izlagača, po pravilu, to su svih ovih godina bili naučni i stručni radnici, eksperti iz različitih oblasti povezanih,

¹ Obraćanje prof. dr Olivera Bačanovića, redovnog profesora Fakulteta bezbednosti - Skopje, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Severna Makedonija, na svečanom otvaranju XV godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije pod nazivom Savremene tehnologije i žrtve: Rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora, koja je održana 20. i 21. novembra 2025. godine u Beogradu.

direktno ili indirektno, sa pravima, položajem, zaštitom i podrškom žrtvama, zatim, predstavnici nevladinih organizacija i civilnog sektora uopšte, predstavnici vlasti (pre svega zaštitnici ljudskih prava i sloboda, odgovarajućih ministarstava i slično) i drugi. Naglasio bih da je na do sada održanih četrnaest konferencija učestvovalo oko 1255 učesnika ili u proseku oko 90 učesnika po konferenciji, što je, po meni, sasvim solidan broj. Ujedno, važno je naglasiti da su na dosadašnjim konferencijama učestvovali učesnici iz brojnih zemalja i, što je još značajnije, sa svih pet kontinenata sveta. To potvrđuje činjenicu da se radi o konferencijama koje s pravom nose atribut međunarodne.

U tom kontekstu, istakao bih još jednu bitnu karakteristiku, a to je da su sve dosadašnje konferencije VDS bile otvorene za sve one koji su, na ovaj ili onaj način, teorijski i praktično, mogli nešto da kažu i prenesu svoje znanje i iskustvo vezano za rad sa žrtvama, nezavisno iz koje zemlje, regiona ili kontinenta dolaze. Takođe, a saglasno savremenom shvatanju pojma žrtve, konferencije se nisu ograničile samo na žrtve kriminaliteta, već su obuhvatile i žrtve različitih oblika ugrožavanja i stradanja (kao što su, na primer, žrtve elementarnih nepogoda, žrtve zaraznih bolesti/pandemija i slično), žrtve ratova i tako dalje. Ujedno, možemo sa pravom da konstatujemo da petnaestogodišnji kontinuitet u održavanju konferencije potvrđuje da su teme povezane sa žrtvama, njihovom viktimizacijom, brigom, podrškom i zaštitom, neiscrpne i uvek aktuelne. Ovogodišnja konferencija pod nazivom *Savremene tehnologije i žrtve: rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora* je upravo najbolja ilustracija za ovu moju tvrdnju.

Ono što ovom prilikom želim da izdvojim kao jednu od bitnih karakteristika do sada održanih konferencija VDS je činjenica da su sve žrtve, bez obzira na izvor viktimizacije, posledice i slično tretirane kao značajne, tačnije nijedna od njih nije favorizirana ili, pak, zapostavljena. Kao potvrda ove konstatacije je i organizovanje jedne od konferencija, a povodom 25 godina od osnivanje VDS (2022. godine), koja je bila naslovljena *25 godina zalaganja za prava svih žrtava*. Dakle, radi se o principu na kome se inače temelji rad VDS i koji je pretočen i tematski osmišljen na ovoj konferenciji, ali slobodan sam da ponovim, potvrđen u radu svih do sada održanih konferencija.

Još jedna bitna karakteristika ovih konferencija i izloženih radova na njima zaslužuje pažnju. Najveći deo prezentovanih radova je zasnovan i potkrepljen empirijskim istraživanjima ili, eventualno, višegodišnjom praksom, što svakako ide u prilog tezi o *viktimologiji kao teoriji, praksi i aktivizmu*. Upravo je to jedna

od bitnih karakteristika koju viktimologiju izdvaja od drugih srodnih naučnih disciplina. Tačnije, ukazuje na njenu kompleksnu prirodu i potrebu da se potvrdi i razvija ne samo preko korišćenja odgovarajućih naučnih metoda i saznanja, već i preko njene verifikacije kao prakse i aktivizma. Odsustvo bilo koje od ovih komponenti značilo bi njeno osiromašenje i nekompletnost.

Isto tako, istakao bih nagrade koje je Viktimološko društvo Srbije ustanovilo još 2009. godine, a čije dodeljivanje je već godinama sastavni deo godišnjih konferencija VDS: *Nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava; Nagrada za doprinos razvoju nekonfliktnog i sveobuhvatnog pristupa bavljenju ratom i ratnim zločinima „Treći put“ i Nagrada talentovanim mladim istraživačicama/istraživačima*. Zašto ih spominjem? Zato što smatram da one nisu samo simbolične, već su same po sebi afirmativne, prestižne i podsticajne. Na primer, treća po redu spomenuta nagrada afirmiše mlade istraživačice i istraživače, prepoznajući njihov rad na naučnom planu i podstičući ih da produže sa istim. Sa druge strane, inspiriše i motiviše i druge mlade ljude da se posvete ovoj, slobodno možemo reći, ne samo naučnoj već, pre svega, humanoj i plemenitoj misiji povezanoj sa žrtvama i njihovim pravima. Ujedno, afirmiše se i rad onih nevladinih organizacija, pojedinaca, aktivista, volontera i drugih koji su se istakli na ovom planu. Isto tako, nagrada za doprinos unapređenju prava žrtava, koju sam imao čast da dobijem (zajedno sa nekoliko eminentnih viktimologa) je veoma cenjena i u naučnim krugovima. Tako je, na primer, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, u sklopu kog je Fakultet bezbednosti, odakle dolazim, posebno obeležio i dao na važnosti priznanju koje sam dobio od strane VDS.

Smatram za potrebnim da istaknem i činjenicu da se, osim izdavanja Knjige apstrakata radova koji se izlažu tokom konferencija, autorima i učesnicima konferencija VDS ukazuje prilika da radove u njihovom integralnom obliku objave u renomiranom naučnom časopisu o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu *Temida*. Kada smo kod knjiga apstrakata čini mi se neophodnim da istaknem, kao neposredan učesnik i svedok istoga, da su svi apstrakti koji su „ulaznica“ za učešće na konferenciji, od strane posebno određenog i izabranog tima recenzentata uvek razmatrani krajnje kompetentno, savesno, odgovorno i *pro bono*. Na taj način je napravljena jedna veoma kvalitetna selekcija prijavljenih radova u skladu sa prethodno utvrđenim kriterijumima. Upravo stoga i predstavlja pravo zadovoljstvo da pročitate knjige apstrakata sa svake od konferencija u kojima možete dobiti osnovne, ali veoma bitne informacije o radovima koji se

prezentuju na samoj konferenciji. Razume se da je sve to doprinelo unapređenju kvaliteta godišnje konferencije VDS i na taj način se podigao njen nivo.

Dozvolite mi da ovom prilikom predložim koje to teme zaslužuju da budu predmet razmatranja na narednim konferencijama, a koje veoma malo ili uopšte nisu diskutovane, a prema mom mišljenju zaslužuju pažnju. Ovom prilikom samo ću da ih nabrojim: žrtve masovnih viktimizacija, žrtve ekološkog kriminaliteta i žrtve zloupotrebe vlasti. Na ovu poslednju temu posebno ukazujem, jer nas na to obavezuje još pre četiri decenije doneta Deklaracija Ujedinjenih nacija o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe vlasti.

Osećam potrebnim i pričinjava mi posebno zadovoljstvo da uputim zahvalnost svima onima koji su učestvovali u organizaciji svih do sada održanih konferencija. Radi se o nimalo lakom, odgovornom, a ponekad i nezahvalnom poslu. Moram da istaknem da je Viktimološko društvo Srbije, u tom pogledu, uvek imalo tim koji je jako dobar, uigran i posvećen postavljenim zadacima, što može da se potvrdi sa nepodeljenom pozitivnom ocenom učesnika dosadašnjih konferencija. Nadam se da ova konstatacija i priznanje predstavljaju satisfakciju za sve one koji su bili deo tima koji su organizovali ove konferencije i koje ovom prilikom ne bih imenovao ili izdvajao, jer bi to samo po sebi bilo nezahvalno.

Na kraju, želim da Viktimološko društvo Srbije kao organizator ove konferencije i u buduće produži sa ovom praksom i održi kontinuitet i da ova tradicija produži na zadovoljstvo kako VDS, tako i svih njenih učesnika, a sve u ime neprestane borbe za poštovanje i unapređivanje prava žrtava kao neizostavnog dela osnovnih ljudskih sloboda i prava. Ujedno, nadam se i očekujem da će saznanja, predlozi i preporuke, koji su krajnji rezultat ovih konferencija, biti mnogo više nego do sada uvažavani i sprovedeni od strane nosilaca politika u ovoj oblasti, kao i praktičara, a sve u ime doslednog ostvarivanja najboljeg interesa žrtava.

U ime svega rečenog, želim Viktimološkom društvu Srbije dalji uspešan i kontinuiran rad na organizaciji ove značajne međunarodne konferencije!

PROF. DR OLIVER BAČANOVIĆ

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2025. godinu

Tema broja 1, godina 28, 2025.

Rodno zasnovano nasilje i zaštita žrtava
Gender-based Violence and Protection of Victims

Normalizacija pasivnosti prilikom porođaja - Pozitivna iskustva i poverenje u zdravstveni sistem kao generatori opravdavanja pasivnosti
Normalisation of Passivity During Childbirth - Positive Experiences and Trust in the Healthcare System as Generators of Justifying Passivity

MILICA NINKOVIĆ
SANDRA ILIĆ
KAJA DAMNJANOVIĆ

Human i bezbedan porođaj – Preporuke Svetske zdravstvene organizacije i praksa u Srbiji
Respectful and Safe Childbirth – WHO Recommendations and Practice in Serbia

NADA M. SEKULIĆ

Rodno zasnovano nasilje u zdravstvenim ustanovama - Pravni odgovor na ginekološko i akušersko nasilje
Gender-based Violence in Healthcare Institutions - Legal Response to Gynecological and Obstetrical Violence

JELENA SIMIĆ

Gender-Based Differences in the Acceptance of Rape Myths in India: A Comparative Study

Rodne razlike u prihvatanju mitova o silovanju u Indiji: Komparativno istraživanje

HARSHITA BAJAJ

Treatment of Rape Victims by the Ethiopian Criminal Justice System in the Contemporary Period: A Critical Legal-victimological Analysis

Postupanje prema žrtvama silovanja u savremenom krivično-pravnom sistemu Etiopije: Krićka analiza iz pravno-viktimološke perspektive

CHERU CHANKO ENGA

DEBARATI HALDER

“What Ails Victimology?” Revisited: Assessing the Growth and Development of Victimology as an Academic Discipline

„Šta mući viktimologiju?” Revidirano: Procena rasta i razvoja viktimologije kao akademske discipline

DAWN BEICHNER-THOMAS

CHADLEY JAMES

BOTHWELL PIASON

Prepoznavanje porodićnog nasilja nad decom od strane vaspitaćica predškolske ustanove „Radosno detinjstvo” Novi Sad

Recognition of Family Violence on Children by Kindergarten Teachers in Preschool Institution “Children’s Joy” Novi Sad

ALEKSANDRA SPASOJEVIĆ

MARIJA ZOTOVIĆ-KOSTIĆ

Tema broja 2, godina 28, 2025.

**Briga o žrtvama i putevi oporavka
Caring for Victims and Routes for Recovery**

**Viktimizacija na OnlyFansu: Digitalno simboličko nasilje i patri-
jarhalno-kapitalistička eksploatacija i hiperseksualizacija žen-
skog tijela
Victimisation on OnlyFans: Digital Symbolic Violence and
Patriarchal-Capitalist Exploitation and Hypersexualisation of
the Female Body**

RUŽICA LJUBIČIĆ

**Telo u rukama sistema: Žene, porođaj i nevidljivo nasilje
The Body in the Hands of the System: Women, Childbirth, and
Invisible Violence**

JELENA RIZNIĆ

**The State's Obligation under the ECHR to Prevent Domestic
Violence and Bulgaria's Response
Sprečavanje nasilja u porodici: Obaveza države u sudskoj prak-
si Evropskog suda za ljudska prava i odgovor Bugarske**

ZDRAVKA KRASTEVA

ISKRA VLADOVA-NEDKOVA

Trauma-Informed Approach and Gender-Based Violence: A Theoretical Perspective

Trauma-informisani pristup i rodno zasnovano nasilje: Teorijska perspektiva

DARKO M. MARKOVIĆ

Mogućnosti forenzike u zaštiti žrtava kloniranja glasa i govora putem veštačke inteligencije

Forensic Possibilities in Protecting Victims of Voice and Speech Cloning using Artificial Intelligence

MIA ŠEŠUM

MARINA ŠESTIĆ

Recenzenti koji su recenzirali radove tokom 2025. godine

Recenzenti iz Srbije

Prof. dr Aleksandar Baucal (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), dr Vesna Baltezarević (Fakultet za kulturu i medije, Univerzitet Megatrend), prof. dr Gordana Gasmi (Akademija „Dositej“), prof. dr Anita Burgund Isakov (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Slađana Jovanović (Pravni fakultet, Univerzitet Union), prof. dr Natalija Panić Cerovski (Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Branislava Popović-Ćitić (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Bosiljka Đikanović (Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Vlado Delić (Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu), prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Milica Kovačević (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Jasna Hrnčić (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Zorica Mršević (Fakultet za evropske pravno političke studije, Novi Sad), prof. dr Milana Ljubičić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Nada Sekulić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Nevena

Petrušić (redovna profesorka Pravnog fakulteta, Univerzitet u Nišu, u penziji), prof. dr Jelena Simić (Pravni fakultet, Univerzitet Union), doc. dr Sonja Grbić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Zorica Milošević (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Nikola Vujičić (Pravni fakultet, Univerzitet Union), dr Zorana Antonijević (samostalna istraživačica), dr Ana Batričević (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Luka Glušac (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu), dr Jelena Čeriman (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu), dr Adriana Zaharijević (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu), dr Marina Kovačević-Lepojević (Institut za pedagoška istraživanja), dr Marta Sjeničić (Institut društvenih nauka), dr Nataša Todorović (Crveni krst Srbije), dr Ivana Vidaković (samostalna obrazovna konsultantkinja), mr Ljiljana Stevković (samostalna istraživačica), Vanja Macanović (Autonomni ženski centar).

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Dobrinka Čankova (Varna Free Univerzitet, Bugarska), prof. dr Gordana Lažetić (Univerzitet „Sv. Kiril i Metodije“, Republika Severna Makedonija), prof. dr Jasminka Lažnjak (Univerzitet u Zagrebu, Republika Hrvatska), prof. dr Marina Kumksova (CUNY Law School, New York, Sjedinjene Američke Države), prof. dr Ivanka Marković (Pravni fakultet, Univerzitet u Banja Luci, Bosna i Hercegovina), prof. dr Irma Kovčo Vukadin (Univerzitet u Zagrebu, Republika Hrvatska), prof. dr Nataša Jovanova-Peovska (Univerzitet u Skoplju, Republika Severna Makedonija), prof. dr Silvia Rusac (Univerzitet u Zagrebu, Republika Hrvatska), prof. dr Dawn Beichner-Thomas (Illinois State Univerzitet, Sjedinjene Američke Države), prof. dr Sunčana Roksanda Vidlička (Univerzitet u Zagrebu, Republika Hrvatska), doc. dr Nika Sušac (Univerzitet u Zagrebu, Republika Hrvatska), dr Alenka Ambrož (Univerzitet Nova Gorica, Slovenija), dr Eva Bertok (Institut za kriminologiju, Pravni fakultet, Univerzitet u Ljubljani, Slovenija), dr Ružica Ljubičić (Sveučilište Hercegovina, Bosna i Hercegovina), dr Beatrice Coscas-Williams (Koledž Western Galilee, Izrael).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu naučnog časopisa *Temida*.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljuju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2026. godinu **Broj 1:** *Bol, patnja i diskriminacija* (rok za predaju radova je 10. februar 2026. godine), **Broj 2:** *Savremene tehnologije i žrtve: Rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora* (rok za predaju radova je 10. maj 2026. godine), **Broj 3:** *Žrtve različitih oblika viktimizacije* (rok za predaju radova je 10. avgust 2026. godine). Članci van teme broja mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u **režimu otvorenog pristupa**. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<https://www.vds.rs/Temida.htm>) i koristiti u skladu sa licencom:

- CC BY-NC-ND 4.0 – Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0> – za radove objavljene do 1. juna 2025. godine, i
- CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> – za radove objavljene nakon 1. juna 2025. godine.

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), ediciji Web of Science, a dostupna je u **DOI Serbia** repozitorijumu.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisanu izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora

definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <https://vds.rs/uredivacka-politika-casopisa/>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi pretplate na naučni časopis Temida molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimisation, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimisation, etc. Special emphasis is on all forms of gender-based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

No. 1: *Pain, suffering and discrimination* (submission deadline: February 10, 2026), **No. 2:** *Modern technology and victims: Victimization risks and possibilities to improve social responses* (submission deadline: May 10, 2026). **No. 3:** *Victims of different forms of victimization* (submission deadline: August 10, 2026). Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **open-access journal**. Articles published in Temida can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<https://www.vds.rs/Temida.htm>) and used in accordance with the:

- CC BY-NC-ND 4.0 – Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> – for articles published before June 1, 2025, and
- CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> – for articles published after June 1, 2025.

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), edition of the Web of Science, and is available in **DOI Serbia** repository.

TEMIDA is a **peer-reviewed journal**, which uses a **double-blind (anonymous) review**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal *Temida*** (available at <https://vds.rs/en/editorial-policy/>). The Author's statement can be downloaded from <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>. The author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu / glavna i odgovorna urednica Sanja Ćopić. - [Srpsko izd.]. - God. 1, br. 1 (maj 1997)-. - Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 1997- (Beograd : Prometej). - 24 cm

Tri puta godišnje. - Br. 1 (1997) izašao kao ogledni broj. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Temida (Beograd. Online) = ISSN 2406-0941. - Ima izdanje na drugom jeziku: Temida (English ed.) = ISSN 1450-8508

ISSN 1450-6637 = Temida (Beograd)

COBISS.SR-ID 140099335

TE M I D A

